

**ИМПЕРИИ И ИМПЕРСКО
НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ**

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ“

ИМПЕРИИ И ИМПЕРСКО НАСЛЕДСТВО НА БАЛКАНИТЕ

СБОРНИК В ЧЕСТ НА 70-ГОДИШНИНАТА НА
ПРОФ. ЛЮДМИЛ СПАСОВ

ТОМ I
АНТИЧНОСТ И СРЕДНОВЕКОВИЕ

Съставители

ДИМИТЪР В. ДИМИТРОВ, СИМЕОН КАЦАРОВ,
РУСАЛЕНА ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА, ДАМЯН БОРИСОВ

Пловдив · 2019

ISBN 978-954-8536-32-5

Авторски права © 2019

Всички права запазени.

Нито една част от тази книга не може да бъде
размножавана или предавана под никаква
форма или начин: електронен или механичен,
без писменото разрешение на автора и издателя.

Томът се издава с финансовата подкрепа на
Фонд „Научни изследвания“ към Министерството
на образованието и науката, договор № КП-06-МНФ-27.

Съдържание

ТОДОР РАДЕВ Академичен воин на българската историческа наука	1
ПЛАМЕН ПАВЛОВ Проф. д.и.н. Людмил Спасов като популяризатор на историческата наука	5
Биобиблиография на проф. д.и.н. Людмил Йорданов Спасов (<i>Йорданка Спасова</i>)	13
ГЕОРГИ МИТРЕВ Пеонският военен поход на одриския цар Ситалк	27
ЖИВКО ЖЕКОВ Via militaris и развитието на римската имперска стратегия	35
НИКОЛАЙ ХРИСИМОВ Земите на Първото българско царство през IX век на север и запад от Карпатите – безспорно и спорно	51
НИКОЛАЙ КЪНЕВ Някои бележки за средновековното разбиране на понятието <i>империя</i> и за коректната му употреба по отношение на България през IX–XI в.	93
КАМЕН СТАНЕВ Колонизацията като целенасочена политиката на българската държава през VII–X век	107
ЯНКО М. ХРИСТОВ Поглед към известия за имперски поданици – пленници сред българите, в писмата на Константинополския патриарх Николай I Мистик (901–907, 912–925)	121
КРИСТИЯН ЛЪСКОВ Ролята на светите реликви във военните походи на Византия (X–XI век)	137
ДОНКА РАДЕВА Павликяните като фактор в имперските доктрини на Византия и България	151
МЕСУТ РАФЕТ АЛИ Още за битката при Мириокефалон	173

МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА Идеята за царството в Български апокрифен летопис (XI в.)	183
АНЕЛИЯ МАРКОВА Въстанието на Петър и Асен – датиране на събитията. Причини за трудното подреждане на хронологията и кога въстанието прераства във война	199
САШКА ГЕОРГИЕВА Имало ли е ранглиста на принцесите при използването им в брачната дипломатия на средновековните български владетели	211
РУМЯНА КОМСАЛОВА Обединителните процеси на Балканите през Средновековието	219
ПЕТЪР АНГЕЛОВ Как цар Иван Александър помогна на крал Стефан Душан да стане цар през 1346 г.	235
ЕЛЕНА КОСТОВА Да търгуваш с Портата. Дубровнишко-османски икономически връзки на Балканите през 30-те години на XV век	245
ВЛАДИМИР АНГЕЛОВ Краят на Византийската империя през погледа на Лаоник Халкокондил	259
ДИМО ЧЕШМЕДЖИЕВ Бележки из историята на Кичевския манастир „Благовещение Богородично“ (Манастир „Света Пречиста Кичевска“)	269
ДАМЯН БОРИСОВ Демографска и селищна структура на Северна Тракия към 1530 г.	277
ЖУЛИЕТА ГЮЛЕВА Архитектурното наследство на Османската империя: Ески джамия в Ямбол	295
РУСАЛЕНА ПЕНДЖЕКОВА-ХРИСТЕВА Документални свидетелства за участието на акад. Иван Дуйчев в Българската археографска комисия	305

ЗЕМИТЕ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО ПРЕЗ IX ВЕК НА СЕВЕР И ЗАПАД ОТ КАРПАТИТЕ – БЕЗСПОРНО И СПОРНО

Николай Хрисимов

*THE LANDS OF THE FIRST BULGARIAN EMPIRE NORTH AND WEST FROM
CARPATHIAN MOUNTAINS IN THE 9TH CENTURY – DOUBTLESS AND DEBATABLE*

NIKOLAY HRISIMOV

ABSTRACT: *The article deals with the problems of the northern and western Bulgarian borders in the 9th century using the available archaeological data. On the basis of this information and the dispute about the affiliation of some locations to the Old Bulgarian culture, these which do not provoke controversies are presented first. Such a location beyond the Carpathians is the area of the modern Romanian city of Alba Iulia. There, except for the settlements with pottery typical to the territories along the two banks of the Lower Danube, there are also three groups of necropolises also related to the region. These are Blandiana A group, Ciunbrud group and Christian necropolis from the time before the arrival of the ancient Magyars. Within the old Roman castle Apulum, two church buildings were also found – a cross-domed church with close analogies in Pliska and Preslav, and a rotunda, built in the second half of the 9th century. There, probably was one of the state's comitatus centres.*

The available information shows a strong presence of Bulgarian elements from the central parts of the country on both sides of the main passages connecting the two sides of the Carpathians.

Findings that could be directly related to the central territory of the First Bulgarian Empire west from Alba Iulia region are less in numbers and are often declared "problematic". In spite of this "problem", it seems that they are concentrated in certain places, not to the west of the Tisza River. In this situation, despite the reservations of certain Hungarian researchers, it can be assumed that the Tisza River served as the western boundary of the early medieval Bulgaria in the 9th century. Of course, one has to make the point that in the Early Middle Ages, a unified (moreover imperial) material culture could not be spoken of.

To the west of the Tisza are located Ava(ro)rum solitudines, which served as a buffer territory between Bulgaria and the Frankish state. The only territory west of the Tisza, probably annexed by the First Bulgarian Empire, is the territory to the east of the so-called Big Roman trench in Backa.

KEYWORDS: *First Bulgarian Empire, Historical Geography, 9th Century, archaeology, borders, Carpathian Mountains, Carpathian Basin, Danube and Tisza rivers, Avars*

Традиционно, говорейки за Първото българско царство от управлението на кан Крум и следващите след него владетели, сме свикнали да представяме по картите нейната територия стигаща на северозапад до Централна Европа и граничеща с другата европейска сила по това време – Франкската държава, респективно – Франкската империя и заемаща територии северно от река Дунав също толкова големи, колкото тези на юг, та и по-големи (вж. например ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1981, карти на с. 140–141, 352–353; БЪЛГАРСКИ ВОЕНЕН АТЛАС 1979, 150–153, 156). Това е станало част от стереотипите на възприемането на границите на ранносредновековната българска държава (а понякога и израз на нескрита гордост). Този стереотип е наследство от ранните модерни изследователи на българското средновековно минало К. Иречек и В. Златарски (вж. Иречек 1978, 155–166; ЗЛАТАРСКИ 1918, 248). В тези представи България задължително се простира далеч отвъд Карпатите, като тази планина, както и

Стара планина, се явява вътрешна за ранносредновековната ни държава. Дали наложените преди век стереотипи издържат критика и дали българската държава се е простирала толкова далеч на запад и на север ще бъде обект на проучване в настоящото изследване. База на това изследване ще бъдат преди всичко наличните археологически данни, тъй като съхранилите се писмени сведения са прекалено оскъдни и в повечето случаи произхождащи от време доста по-късно от събитията, за които разказват (вж. например т.нар. „Унгарски аноним“). Поради голямото обилие от изследвания по посока запад, заради интереса към темата и на местните изследователи (румънски и унгарски), проблемът ще бъде разглеждан в детайли. Въпросите около българските действия по Среден Дунав по време на управлението на кан Омуртаг (814–831), отразени в *Annales regni Francorum*, няма да бъдат разглеждани тук, тъй като те по-скоро са свързани с българското разширение в горното средно течение на река Дунав и ще бъдат обект на отделно изследване.

За българска граница на запад задължително се приема река Дунав, там течаща от север на юг и пресичаща през средата Унгарската пуста, а Пеща е български граничен град (вж. например *ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ* 1981, карти на с. 140–141, 352–353; *БЪЛГАРСКИ ВОЕНЕН АТЛАС* 1979, 150–153, 156). Същата теза, приблизително по времето, когато е наложена в България с изследването на В. Златарски, е наложена и в унгарската историография (за това вж. *TAKÁCS* 2016). От 80-те години и към момента сред унгарските изследователи (преди всичко археолози) се оформя тенденция на неприемане на това становище, като сред тях (и съответно в Унгария) се налага мнението, че териториите на Първото българско царство не са стигали до източната част на Карпатската низина (вж. *СЪОКЕ* 1989; *SZALONTAI* 1992; *SZALONTAI* 2000; *SZALONTAI* 2018; *KATONA-KISS* 2009; *KATONA-KISS* 2010; *TAKÁCS* 2016)¹. Изключение от тази тенденция прави Я. Макай, който твърдо приема, че българската държавност присъства в горната част на средното течение на река Дунав и това, че Пеща е сред българските форпостове (вж. *МАКАЙ* 2008).

Навлизайки в същината на проблема без колебание трябва да бъде изтъкнато, че той е най-добре дефиниран в една работа на Миклош Такач. Според него българските територии на запад от Карпатите могат да бъдат разглеждани в три аспекта – „скромни“, „оптимистични“ и „пожелателно-нереални“ (*TAKÁCS* 2016, 501, fig. 1) (вж. *КАРТА* 1). Първият вариант, според него, е предложен през 30-те години на XX век от Стивън Рънсиман. По този вариант северната граница на Първото българско царство минава по река Дунав (*RUNCSIMAN* 1930, map; *TAKÁCS* 2016, 501, fig. 1). В този случай, и ако това отговаряше на действителността, настоящата работа става ненужна. Автор на „оптимистичния“ вариант е К. Иречек. Според него българското господство отвъд Трансилвания се простира върху Банат, т.е. върху югоизточната част на Карпатската низина, лежаща между реките Марош, Тиса и Дунав (*TAKÁCS* 2016, 503). „Пожелателно-не-

¹ Голяма част от представените тук изследвания на унгарски автори са публикувани на унгарски език и по тази причина са ми познати като съдържание само по резюметата им.

реалният“ вариант, според М. Такач, е създаден в годините след Първата световна война едновременно в България и Унгария от В. Златарски и Янош Мелих. Стъпвайки на лингвистичен анализ на топонимите, като например Пеща, Ноград, Земплен и др., те приемат, че това са остатъци от българското присъствие там, но липсва хронологическа скала на появата им (ТАКАЧ 2016, 504).

Във връзка с представените три гледни точки по проблема ще бъдат разгледани дискуссионно възможностите те да бъдат реални като се стъпва на наличните към момента археологически данни, коментирани от изследователите във връзка с „българския“ проблем. Както бе споменато, предвид изобщо отричането на възможността за наличие на български територии на север от река Дунав, „скромната“ теория няма да бъде коментирана.

Продължавайки нататък с „оптимистичния“ вариант, трябва да бъде отделено специално внимание на това, което остава в тил на тези отвъдкарпатски територии и което би било една от причините за владеење от ранносредновековна България на територии там. Става въпрос за неоспорваното нито от местните румънски изследователи, нито от унгарските им колеги, голямо количество български материални следи от времето на Първото българско царство в Трансилвания, представени със селища и некрополи. Сред най-добрите познавачи на тази проблематика трябва да бъдат изтъкнати Александру Маджару (MADGEARU 2003; MADGEARU 2005; MADGEARU 2005A), Валери Йотов (ЙОТОВ 2010) и М. Такач (ТАКАЧ 2016).

Без никакво съмнение, като безспорно свързан с културата на Първото българско царство и разширението му на северозапад, се приема регионът около съвременния румънски град Алба Юлия и голямото средоточие около него на некрополи и селища от IX–X век, носещи характеристики на старобългарската култура.

Най-характерна и без съмнение свързвана с представителите на Първото българско царство в региона е групата некрополи тип Blandiana A². Това са некрополи с трупологания, ориентирани по посока изток–запад, с глави на погребаните положени на запад. Украшенията са представени от стъклени мъниста, обеци и пръстени и др.; въоръжението и снаряжението – от ножове, коланни детайли, юзди и стремена и др. Най-важният елемент от обряда, прякосвързващ ги със старобългарската култура, са откриваните при главите на погребаните керамични съдове – гърнета с връзана украса, паници, чаши и най-характерните за културата на Първото българско царство – амфоровидни стомни.

Некрополите и отделните гробни находки отнасящи се към групата са:

² По-нататък в текста всички географски названия, свързани с археологически обекти ще бъдат изписвани във формата на изписване на езика, където се намира съответният обект. Това се прави с цел по-лесна локализация на обекта от четящите текста и предпазване от изкривено представяне при евентуалното му изписване на кирилица. Изключение в това отношение е направено само за по-широкопознатите имена, например като на румънския град Алба Юлия. Некрополите от този тип са обозначени като Blandiana A, за разлика от другия некропол, открит край съвременното селище, свързан с древните унгарци и носещ обозначението Blandiana B.

Епонимният *Blandiana A.* Некропол, открит в местността “La brod” (Бродът), край селото Blandiana. От некропола са останали и са разкопани 8 гроба, като голямата част от него е отнесена от река Муреш (ANGHEL, CIUGUDEAN 1987; REPERTORIUL ARNEOLOGIC 1995, 60).

Sebeș. Най-рано откритият гробен комплекс от групата. Открит още през 1865 г. Гроб на възрастен (около 20-годишен) и дете. Гробен инвентар: малък нож и две гърнета (REPERTORIUL ARNEOLOGIC 1995, 167; CIUGUDEAN, DRAGOTĂ 2002, 31–32 cat. № 31–32).

Sânbenedic. Некропол от групата с неустановен брой гробове (REPERTORIUL ARNEOLOGIC 1995, 173).

Alba Iulia – “Stația de Salvare”. Некропол, открит в центъра на съвременния град, в непосредствена близост до късносредновековната крепост, при вливането на река Амрої в река Муреш. На това място, по различно време, са разкопани над 2000 гроба. Там, по различно време е имало некропол от римската епоха (II–III в.) с над 300 гроба и два ранносредновековни некропола (IX–XI в.) с над 1100 гроба (CIUGUDEAN 2006, 16–17). Първата фаза на ранносредновековния некропол се свързва с групата Blandiana A и включва над 100 гроба (COSMA 2011, 12 tab. 2). Открити са три кремации, като костите са поставени в урни или директно в гробната яма, които някои местни изследователи свързват със синхронната група некрополи Gâmbaș. При труположенията се наблюдават няколко типа гробни съоръжения: 1. Правоъгълни гробни ями с окръглени ъгли; 2. Гробни ями, рамкирани с преизползвани римски тухли; 3. Овални гробни ями; 4. Гробни ями със стъпало, върху което е поставено животно-жертва. Гробовете са с различна ориентация: запад–изток, но и изток–запад, а също и северозапад–югоизток и югозапад–североизток и по изключение – североизток–югозапад. Погребаните са положени в изпънато положение, с ръце изпънати край тялото или поставени върху таза, а също има и няколко хокера, положени настрани. Гробните дарове в гробовете с инвентар обикновено се състоят от 1–2 гърнета, животинска жертвена храна до главата или в краката и понякога нож. Освен гърнета са открити кани, изработени от жълта или сива глина с излъсквания, сиви гърнета с излъскани ивици, чаши и амфоровидни стомни (CIUGUDEAN 2006, 17–18). Върху тялото на една от намерените там амфоровидни стомни се вижда вариант на широкоразпространеният през Ранното средновековие по земите около Долен Дунав ипсилон с две хасти (COSMA 2011, 114 tab. 56/3). Гробният инвентар се състои от бронзови токи и копчета, стъклени мъниста, обеци, оловни медальони (CIUGUDEAN 2006, 17–18)³.

Вероятно към тази група трябва да бъде причислен и споменатият от Мария Комша гроб с трупологане от *Cugir* (COMȘA 1960, 411, Abb. 7/3).

Като цяло групата Blandiana A е датирана от румънските изследователи към втората половина на IX–първата половина на X век (ȚIRLIȚ 2006, 65; DRAGOTĂ

³ За този некропол, и конкретно средновековната му част, през 2014 г. в Унгария е защитена дисертация от Sándor Gál Szilárd (вж. SZILÁRD 2014).

2006, 29 с цитираната там литература; COSMA 2011, 8). Но, заедно с това, има и такива автори, датиращи началото на групата към по-ранно време. Така например обособеният група Курт Хоредт смята, че хронологично в IX век групата се разпростира върху последните му две третини (цит. по CIUGUDEAN 2006, 18), а Аурел Драготъ в една своя кратка обзорна работа за средновековните некрополи на територията на град Алба Юлия, при корелацията им, отнася началото на първата фаза на некропола Alba Iulia – “Stația de Salvare” към втората половина на VIII в. (DRAGOTĂ 2013, 77). Дори не приемайки такава ранна дата, като тази, предложена от компетентния местен изследовател Аурел Драготъ, то общоприетата дата за начало на групата – средата на IX в. е твърде късна за централно българско присъствие, предвид практикувания езически (прабългарски) погребален обред. Получава се асинхронност в развитието на отделните дялове на държавата. Разглеждайки датиращите маркери на групата, на преден план изпъква един, който е приет за водещ от местните изследователи – това са амфоровидните стомни (вж. CIUGUDEAN 2006; COSMA 2011). Традиционно, след христоматийното изследване на старобългарската керамика на Л. Дончева-Петкова, тези съдове се свързват с IX–първата половина на X век (ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1977, 77–92), но новите изследвания на типа добре показват, че той е познат и използван в българското Ранно средновековие далеч преди това (ХРИСТОВА 2009) и е свидетелство за присъствието на българската държавност в този регион още към началото на века. Разбира се, прецизиране на датировката на тези некрополи би била възможна след цялостна публикация на некропола Alba Iulia – “Stația de Salvare” и уточняване хронологията на откритите там амфоровидни стомни, като част от които със сигурност принадлежат към ранни типове (вж. CIUGUDEAN 2006, 27, 114 cat. №1, 27, 115 cat. №7) (Ил. 1).

Другата интересуваша ни група некрополи е означена условно като CIUMBRUD и е обособена от К. Хоредт през 1986 година (DRAGOTĂ 2006, 29). Това също са некрополи с трупополагания, ориентирани по посока запад–изток, често разположени в редове, с ръце, положени върху тялото или таза. Гробен инвентар: обеци, висулки, мъниста, ножове, но не и керамика, оръжие и конска сбруя. В женски гробове понякога се наблюдава струпване на повече от две обеци. Времето на съществуване на тези некрополи се отнася към втората половина на IX–X век (DRAGOTĂ 2006, 27–28), т.е. синхронни на групата Blandiana A.

Най-рано разкопаният некропол от групата е епонимният CIUMBRUD. Включва 32 гроба, разположени в редове по три или четири. В някои гробни ями добре се очертават остатъци от дървени ковчези. Наблюдават се и ритуали по обезвреждане на мъртвците(?). Гробният инвентар се състои от копчета, обеци, стъклени и метални мъниста, висулка-луница и оловен медальон с формата на кръст вписан в кръг, прорезан коланен накрайник, матрица за апликация(?) (Ил. 2). В някои женски гробове се наблюдава струпване на повече от две обеци (DANKANITS, FERENCZI 1959; DRAGOTĂ 2006A).

Orăștie – Dealul Pemilor X8/Broos – Böhmerberg X₈. Разположен върху втората естествена тераса на река Муреш. Състои се от 11 гроба, ориентирани по посока

запад-изток и разположени в редове. Гробният инвентар се състои от огърлици, мъниста, оловен медальон с формата на кръст, вписан в кръг, гривни, пръстени и нож (LUCĂ, PÎNTER 2001, 98–114; PÎNTER, BOROFFKA 2001; PÎNTER 2006).

Alba Iulia “Catedrala romano-catolica”. Два гроба, ориентирани запад–изток с лошо съхранени кости. Върху единия от погребаните е открита правоъгълна тока. Стратиграфски това са двата най-ранни гроба на мястото, където по-късно е издигната католическата катедрала на града, и се отнасят към втората половина на IX–X век (ISTRATE 2008, 118–120).

Според някои изследователи и част от гробовете на първата фаза на некропола Alba Iulia – “Stația de Salvare” също трябва да бъдат отнасяни към тази група (DRAGOTĂ 2006, 28).

За разлика от групата Blandiana A, тази предизвиква повече спорове при етническата ѝ идентификация. За отбелязване при тези некрополи е липсата на керамични съдове, които допълнително биха допринесли за етнокултурното им охарактеризиране. При откриването и последвалото му публикуване некрополът от Ciumbud, заради характерните обеци, откриващи се и на територията на тогавашна Чехословакия, е свързан с великоморавско население от времето на най-голямото разширение на територията на това западнославянско обединение (DANKANITS, FERENCZI 1959, 610), като тази тенденция на идентификация със западни славяни и връзка с Великоморавия се запазва и към момента (вж. DRAGOTĂ 2006A, 71; PÎNTER 2006, 74–75). Наскоро, при прегледа на археологическите доказателства за българската експанзия на запад и конкретно в Трансилвания, Ал. Маджару обърна внимание на немалкото сходства на групата некрополи Ciumbud с тези открити от двете страни на Долен Дунав, в това число и на сходството на находките. Авторът обърща специално внимание на обеците (вж. напр. Ил. 2/4, 5, 7, 9), приемани от повечето автори като основно доказателство за великоморавската връзка на тези некрополи и с множество примери добре илюстрира, че същите се откриват и сред инвентара на множество некрополи по Долен Дунав и въобще на Балканите (вж. такива некрополи на териториите на съвременните Сърбия – Винча, Курвинград, Прахово; Румъния – Obârșia Nouă, Sultana, Arsura, Răducăneni; България – Троян, Галиче). Този факт, сам по себе си, показва, че не е задължително тези обеци да са обезателно с великоморавски произход (MADGEARU 2005, 52). Освен това Ал. Маджару отбелязва, че и медитеранският антропологичен тип, отчетен при някои от погребаните в некрополите на групата, не е характерен за местното население, а още по-малко за териториите на Великоморавия (MADGEARU 2005A, 107–108). Ал. Маджару обърща внимание и на още един елемент от инвентара на тези некрополи – оловните медальони, като отбелязва, че те са типични само за териториите по Долен Дунав (MADGEARU 2005, 53–54)⁴ (Ил. 2/8). Отбелязва и мнението на големият познавач на региона през времето на Великото преселение на народите и Ранното средновековие Ищван Бона, че тази група некрополи са

⁴ За огромния брой такива медальони, произхождащи от земите по Долен Дунав, добра илюстрация дава монографията на Ст. Дончева, посветена на тях (вж. ДОНЧЕВА 2007).

със силни влияния от Долен Дунав (MADGEARU 2005A, 108). Заедно с това Ал. Маджару обръща внимание и на някои свои наблюдения във връзка с историческата география на района около Алба Юлия, като например това, че ако некрополът Ciunbriud е великоморавски, то и мината Aiud, отстояща на няколко километра от некропола, би следвало да е великоморавска. В този случай защо крал Арнулф моли българския владетел през 892 г. да не изнася сол за Великоморавия (MADGEARU 2005A, 108)? Един изключително логичен въпрос, добре илюстриращ несъстоятелността на великоморавската идея за принадлежността на тези некрополи. Привърженик на долнодунавската основа на групата е и Панос Софулис (SORNOULIS 2012, 127).

Към доводите на Ал. Маджару могат да се добавят и още други. Като например това, че част от некрополите от езическия период по поречието на Долен Дунав също са с ориентация запад–изток (вж. некрополите северно от р. Дунав, тези по поречието на река Русенски Лом, някои от некрополите в Добруджа). Особен интерес от некрополите представлява един частично публикуван – този от Омуртаг (АПОСТОЛОВ 2009; АПОСТОЛОВ 2010). По своите характеристики (ориентация на погребаните запад–изток с отклонения до 41° от основното направление, при повечето ръцете са поставени върху таза или тялото, наличие на дървени конструкции около някои от погребаните (ковчези) и липса на керамика) е определен от проучвателя си като християнски (АПОСТОЛОВ 2009). Заедно с това има и някои характеристики, привични преди всичко за езическите некрополи – голям процент ритуални обезвреждания *post mortem*, в много гробове са открити следи от пепел и въглени, наличие на ниша при краката на един от погребаните (АПОСТОЛОВ 2009, 217–221; АПОСТОЛОВ 2010). От 126 проучени гроба инвентар е открит в 59 и то преди всичко в женски и детски гробове. Откриват се стъклени мъниста, пръстени, копчета, гривни, но преобладават обеците (АПОСТОЛОВ 2009, 221–228). В един от женските гробове (№ 125) са открити 6 обеци (АПОСТОЛОВ 2009, 222). Според разкопвача Кирчо Апостолов, на база находките, некрополът е функционирал от втората половина на IX до средата на XIII век (АПОСТОЛОВ 2009, 228). Предвид топографията на гробовете е възможно да става дума не за един, а за два последователни некропола, като има континуитет на мястото. В случая, за настоящото изследване интерес представлява началната дата на некропола. Както бе споменато, некрополът носи множество черти на езически обреди. Анализът на споменатите шест почти еднакви обеци от гроб № 126 показва дата преди X век (ХРИСИМОВ 2015, 61–62). Аргументи за дата в IX век дават и някои мъниста (ХРИСИМОВ 2015, 62). За дата на начало на некропола преди средата на IX век твърдо подсказва присъствието като инвентар в два гроба на изработени от медна ламарина пръстени с отворена халка⁵ (ХРИСИМОВ 2015, 62–63). Освен датата на ранната част на некропола в IX век и сходствата на някои типове украшения, за близост с

⁵ Контекстът, в който се открива този тип пръстени (само в езическите некрополи), говори твърдо за датиране на съответните гробове, а също и тези тук във времето преди покръстването.

групата Ciumbud говорят и следите от дървени конструкции в гробните ями (ковчезите), а също и обредите на обезвреждане на мъртвците, т.е. на територията на Първото българско царство тези некрополи от Трансилвания не бива да бъдат приемани като изолирано, местно явление, а присъстват по цялата му територия, както твърди и Ал. Маджару.

Допълнително, категорично доказателство за връзката на тези некрополи с културата на Първото българско царство е откритият сред инвентара на гробовете от некропола в Ciumbud прорезан коланен накрайник (Ил. 2/6). Този тип накрайници са характерни само за територията на ранносредновековните български земи като се откриват в некрополите по двата бряга на река Дунав, в селищата и като случайни находки⁶ (за такива накрайници вж. РАШЕВ 2008, табло LXVII/2–10, 12–15, LXXI/1–6, 8; ПЛЕТНЬОВ 2009).

Освен коментираните две групи некрополи в района на Алба Юлия съществува и още една трета група, представена от един некропол, като тя също може да бъде свързана с населението на Първото българско царство от региона. Това е още един некропол от територията на града *Alba Iulia – “Izvorul Împăratului”*. Разположен е на втората тераса на река Муреш, между Алба Юлия и село Răcliaș. Открити са общо 70 гроба. Погребаните са положени по посока запад–изток, по християнски обред, като често гробовете са рамкирани с камъни, тухли или преизползвани римски варовикови плочи. Находките включват: мъниста, обеци, пръстени, огърлици и гривни, копчета, прешлени за вретено, ножове и гърнета. Открити са и два кръста-реликварии (енколпиони), а също и огърлица с кръст. На база инвентара некрополът е датиран в X век, във времето преди идването на унгарците. Според разкопвачите некрополът е оставен от местна християнска общност, а той от своя страна свидетелства за продължителното обитаване на региона от румънци, като за това свидетелствали връзките на населението с „византийските провинции северно от река Дунав“ (ВЛАЈАН 2006, 53–54).

При липсата на каквито и да са материални следи от местно ранносредновековно „романско“ население най-лесно е за такова да бъде „набедено“ „неутралното“ християнско, което от своя страна свидетелства за развита култура на местното население. Кръстовете-енколпиони открити в некропола (ВЛАЈАН 2006, cat. № 123), разбира се, имат византийски произход, но след християнизацията на България стават нещо напълно привично и за нея и имат предостатъчно аналози от съвременните български земи за да бъдат определяни като свидетелство за връзките на местното население с „византийските провинции северно от река Дунав“⁷. Същото се отнася и за останалия открит в гробовете инвентар. Откритият в *Alba Iulia – “Izvorul Împăratului”* некропол свидетелства за присъствието на местно население, свързано с централните части на ранно-

⁶ Литейни форми за такъв тип накрайници произхождат от езическата столица Плиска (Станчев 1955, обр. 12; Аладжов и др. 2013, 232 таб. XVIII/10).

⁷ Голяма серия кръстовете-енколпиони от X век, включително и от присъстващите в некропола типове вж. у Дончева-Петкова 2011.

средновековната българска държава във времето след покръстването.

След прегледа на некрополите в региона и особено при очевидната концентрация на такива върху територията на града Алба Юлия (КАРТА 2) е нужно да бъде обърнато внимание и конкретно на тази локация. На мястото на съвременния град през римската епоха е имало римски военен лагер *Arulum* (КАРТА 4). Унгарското му име е *Gyulafehérvár*, а местното, румънско, до преди утвърждаването на настоящото е *Bălgrad* (Бялград), като двете имена носят един и същ смисъл – Бялград, вероятно на база добре видимите през Средновековието останки от римската крепост (MADGEARU 2005A, 107). Според Ал. Маджару връзката с другия Белград (бившият *Singidunum*) е очевидна (MADGEARU 2005A, 107). В допълнение на това са и множеството топоними със старобългарски произход в региона, като най-показателен е Преслав (MADGEARU 2005, 56).

За важността на *Alba Iulia/Bălgrad* през периода на българското владение на тези територии красноречиво говори наличието в очертанията на римското укрепление на кръстополна църква, датирана към средата на IX–XI век (ISTRATE 2015; същото на румънски език ISTRATE 2014), а най-близките ѝ аналогии от византийския свят са църковни сгради от Първото българско царство, произхождащи от територията на съвременна България и преди всичко ранно-средновековните столици Плиска и Преслав (ISTRATE 2015, 204 FIG. 6, 7) (Ил. 3).

Във втората половина на IX век в границите на старата римска крепост е изградена и малка ротонда, като тя е свързвана с византийско църковно присъствие в региона (на епископ Методий преди 885 г. и тази на епископ *Huerotheos* през 948 г. – век след времето на построяването ѝ) (HEITEL 1983, 101–102)⁸. С изключение на т.нар. Кръгла църква в Преслав ротонди в централната област на ранносредновековна България не са познати, но такава има и в друга отдалечена от Центъра област като Рас (Ђурић, Бабић-Ђорђевић 1997, 8), като самата крепост Рас, преди да стане част от сръбската държава, е погранична българска твърдина (РОРОВИЋ 1999, 139–161, 298–300). Специално внимание заслужава и фактът, че и двете ротонди са построени почти синхронно с тази от Алба Юлия.

Това и наличието на споменатите некрополи, а може би и още няколко други⁹ водят някои румънски и унгарски изследователи до извода, че в Ранното средновековие крепостта на мястото на римския *Arulum* е била важен център на Първото българско царство, вероятно център на комитат (КАТОНА-KISS 2010, 210; MADGEARU 2005, 55; MADGEARU 2005A, 107).

За да бъде представена картината в пълнотата ѝ трябва да се спомене, че в района са открити и няколко селища с керамика, доминирана от долнодунавския тип, т.е. пряко свързани с центровете на Първото българско царство. Такова

⁸ За съжаление тази ротонда в нито една публикация не е представена с планове и съответно къде се ситиура върху общия план на града.

⁹ За другите, некоментирани тук некрополи от IX–X век от територията на Алба Юлия вж. DRAGOTĂ 2006, 137–141.

селище има край *Călnic* (HEITEL 1983, 104; REPERTORIUL ARHEOLOGIC 1995, 80–81; MADGEARU 2005, 51; MADGEARU 2005A, 107), а също и при *Blandiana* и *Alba Iulia* (вж. HEITEL 1994–1995, 407; MADGEARU 2005A, fig. 3–5)¹⁰ (КАРТА 3). Към тези селища трябва да бъде добавено и още едно – при *Micești*, селище намиращо се непосредствено североизточно от *Алба Юлия* (BĂLAN, OȚA 2012, като специално внимание заслужават fig. 7 и Pl. XIV/3, където са представени гърнета с окръглени плещи, пастирски тип).

На база местоположението на некрополите и селищата, свързани с Първото българско царство, В. Йотов забелязва интересна тенденция. Сравнявайки времето на българската власт над тези територии с предхождащия го „аварски“ и следващия го „унгарски“ периоди забелязва, че аварските и ранните унгарски некрополи са проучени все в районите около солните мини, а някои са на едни и същи места. Това според него показва, че след завладяването на Трансилвания както авари, така и унгарци основно са контролирали ПРОИЗВОДСТВОТО на сол, докато българското господство над тези части на Карпатите се състояло в контрол на движението на търговците на сол (ЙОТОВ 2010, 489–490). Това твърдение е вярно, ако се имат предвид само селищата и некрополите от групата *Blandiana A*, които, наистина, стоят на стратегически пунктове или пътища, като например самата крепост *Arulum/Bălgrad*. Но някои пунктове, свързани с групата, като *Sânbenedic* са в непосредствена близост до солните мини. Отчитайки местоположението на некрополите от групата *Ciumbrud*, ситуацията е сходна. Самият некропол *Ciumbrud*, както вече бе коментирано, стои в непосредствена близост до една от големите мини – тази при *Turda* (вж. КАРТА 3). Обобщавайки ситуацията по време на българската доминация в региона трябва да се отбележи, че поместните центрове на контрол от централната власт са разположени така, че контролират както производството на сол, така и пътищата, по които тя се извозва към вътрешността на страната или се изнася.

А възможните пътища, по които е пренасяна солта към вътрешността на страната и по които тези части са осъществявали връзка с другите части на България са няколко. Според Ал. Маджару пренасянето на солта е ставало с малки кораби или салове по течението на река Муреш, след това по Тиса като при Сланкамен се навлиза в Дунав. Солта от северните мини в района на Клуж се превозвала по същия начин по река Сомеш до прохода до *Porțile Meseșului* (MADGEARU 2005A, 103). По течението на Дунав солта се спуска към централните територии на държавата¹¹. Друг важен път, свързващ тези части на ранно-средновековна България с централните ѝ части, преминава през планинската верига на Карпатите като излиза при крепостта *Слон*, служеща за охрана на „пътя

¹⁰ Вж. също и случайните находки от *Алба Юлия*, публикувани от В. Йотов (ЙОТОВ 2010, обр. 16).

¹¹ За използване на солните залежи при *Провадия*, известни още от праисторията, поне към настоящия момент разкопките на „Солницата“ не дават данни, така че това остават единствените сигурни залежи на територията на ранно-средновековна България.

на солта“ (ВАКЛИНОВ 1977, 132). Тази крепост охранява началото на пътя при навлизането му във високопланинската част на Карпатите, в края на Влашката низина (CIUPERCĂ 2010). Същият път, синхронно със Слон, е охраняван и от крепостта Piatra Verde в долината Slănic от другата страна на прохода (ȘTEFAN, CIUPERCĂ 2016, 2).

Проследявайки този път от Alba Iulia/Bălgrad до крепостта Слон може да се види, че това в никакъв случай не е „пряк“ път, а може да бъде наречен по-скоро „лек“. Той минава по ниските, вътрешни части на Карпатите, за да излезе при Slănic и Слон, където се минава през същинската част на планината. Или както казва В. Ciupercă, пътят от Плиска или Преслав до югоизточната част на Трансилвания, където е Alba Iulia, през Дунав и след това и през Муреш е доста обходен. Доста по-пряко е да прекосиш Дунав, а след това следвайки река Арджеш, да продължиш по поречието на река Teleajen при Слон и оттам да се премине през планината през прохода Tabla Buții, както са го правили легионите още по време на дако-римските войни и остава най-важния в района чак до XVII век (CIUPERCĂ 2010, 282, 284). Използването именно на този маршрут като основен може би има и други причини. Една такава може да се крие в постепенното усвояване на пространствата отвъд Карпатите, като е възможно първо да са били овладени по-близките до централната част на държавата територии отвъд. В този случай, сред най-близко разположените проходи за преминаване от другата страна на Карпатите е споменатият Tabla Buții. Мария Комша в едно свое нарочно изследване за пътищата в региона в периода IX–X век приема, че има два основни пътя, пресичащи Карпатите, като единият минава край Слон (СОМЪА 1983, 105). Също така интересно за отбелязване е и едно наблюдение на Dragoș Măndescu, че географските карти до края на XVII век, отнесено за Карпатите, представят само старите римски пътища (MĂNDESCU 2019, 485), които явно продължават да бъдат главните, както явно това е било и през Ранното средновековие.

В тази междинна територия, между Alba Iulia/Bălgrad и Слон, но разположени северно от прохода, също са открити селища, отнасящи се към старобългарската култура. Такива има на територията на съвременния румънски окръг Covasna, край Poian и Cernat (SZÉKELY 1972, 125–128 и особено pl. 26; HEITEL 1983, 104; MADGEARU 2005, 51; MADGEARU 2005A, 107)¹², а също и при Comana de Jos в окръг Брашов (HARNOIU, SPĂNU, GĂLL 2011, 93–94, fig. 53/65, fig. 62/65).

Представените територии на Първото българско царство, намиращи се отвъд Карпатите носят следните характеристики: отдалечени са на голямо разстояние от центъра на държавата и обхващат една от другите области „Загора“ на Балканите (вж. KOLEDAROV 1973); населени са със смесено по състав насе-

¹² С тази група селища, отнасящи се към времето на Първото българско царство вероятно е свързан и разрушеният гроб, от който произхожда византийският меч коментиран от В. Йотов (вж. ЙОТОВ 2015).

ление, като за това красноречиво говорят некрополите; присъствие на местна власт, назначена от централната, както и сигурен център на властта в Alba Iulia/Vâlgrad. Всичко това представя разглеждания регион като един от възможните комитати на Първото българско царство (за комитатите вж. ХРИСИМОВ 2019).

Продължавайки по-нататък прегледа на възможните територии, върху които се е разпростирало Първото българско царство, трябва да насочим поглед към териториите, намиращи се на запад от Трансилвания – на територията на съвременните области Банат и Бачка, намиращи се понастоящем на териториите на Унгария и Сърбия. В прегледа си на възможностите за разпространение на Първото българско царство върху територията на Карпатската низина М. Такач представя почти всички обекти „заподозрени“ в българска връзка. По тази причина, проследявайки неговите, а и на други изследователи, доводи за определянето или изключването им от тази група, те ще бъдат представени тук.

След голямото изследване на Никола Мавродинов у нас почти безкритично се е наложила тезата за българската принадлежност на съкровището от Надь Сент Миклош (Nagyszentmiklós – унг./Sânnicolau Mare – рум., сега на територията на Република Румъния, окръг Тимиш) (МАВРОДИНОВ 1943), като това постепенно става и част от българската гледна точка по проблема и съответно едно от „доказателствата“ за българското владение върху тези територии (ВАКЛИНОВ 1977, 146–151; ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1981, 192–193, както и много други). Последните проучвания по генезиса на типовете съдове от съкровището и орнаментиката им, а също и хронологията на съдовете, водят преди всичко до изводи по посока на това, че то е депонирано към края на аварското владение на тези земи, независимо от това кои биха могли да бъдат „причинителите“ на депонирането – франките на Карл Велики (771–814, император от 800) или походите на кан Крум (след 796–814) (вж. THE GOLD OF THE AVARS 2002; BÁLINT 2010; ZGUBER-ОКРОГ 2017). Още повече, съставът на самото съкровище – 23 златни съда с придружаващи ги (недостигнали до съвременността) също златни украшения, предполага изключително висок статус на владетеля му. Тази част на новоприсъединените в началото на IX век български земи се управлява най-много от комит, а съкровището предполага владетелски (кагански) ранг¹³.

Проследявайки по-нататък възможните следи от старобългарската култура западно от Карпатите, следва да се обърне внимание на находките на керамични съдове или фрагменти от тях, произхождащи от Карпатската низина, и които биха могли да бъдат свързани с културата на Първото българско царство. Първи публикува такива съдове и фрагменти Карой Мещерхази през 1977 година (MESTERNÁZU 1977). Това са фрагменти от гърнета, за съжаление случайни на-

¹³ Откриването в българска среда на коланни детайли, пръстени и други украшения за тяло с Stäbchenrankendekor (бълг. орнамент „пръчици-ластари“) (Станилов 2006, 190–228; СТАНИЛОВ 2017), характерен за византийската декоративна орнаментика на VIII в. и присъствието му върху част от съдовете на съкровището, не може да бъде аргумент в полза нито на „българската“, нито на „аварската“ теория за произхода му (за средиземноморският, византийски произход на групата вж. ДАИМ 2000, 136–159; SZŐKE 2018).

ходки, от района на Debrecen, Hajdúböszörmény, Egyek-Külsőohat (MESTERNÁZY 1977), като и трите обекта се намират източно от Тиса. Според авторът съдовете намират най-точни паралели сред керамиката от обекти от периода, намиращи се по двата бряга на Долен Дунав, като отбелязва сходства на един от фрагментите и с керамични типове от сарматски некропол от територията на Украйна (Золота балка) (MESTERNÁZY 1977).

Въпреки големите си резерви към присъствие на българска власт в Ранното средновековие върху територии, намиращи се понастоящем на територията на Унгария, Бела Миклош Съоке признава, през IX век керамиката, откриваща се в земите източно от Дунав, се различава много от традиционната за аварите преди това. След унищожаването на каганата аварите, намиращи се западно от река Дунав, попаднали под силно франкско влияние¹⁴ (СЪОКЕ 1989, 113). За разлика от тях, тези, намиращи се източно от нея, останали свободни. При тях голяма част от керамиката е неорнаментирана и формована на ръка. Това са гърнета, паници и чаши, като те съставляват около 70–80% от керамиката. Другата част от съдовете е представена от такива, правени на грънчарско колело, украсени с вълнообразни или прави линии, отделни, грубовръзани редки линии, коса гребенчата украса и др. Вътрешната част на устието също е орнаментирана, а рядко на дъната на съдовете има знаци. Формите на съдовете все още напомнят аварските, но се появяват и нови типове – преди всичко съдове с окръглени стени, а рядко и маслобойки. Освен тях има и някои типове по-редки съдове като правени на ръка котли и камбановидни капаци за подници. На всички тези типове съдове се появява специфичен мотив – решетчатата украса. Според автора най-важни в случая са глинени котли и камбановидните капаци. Според него тези две форми са характерни за салтово-маяцката култура, както и маслобойките и съдовете с окръглени стени. Тези прилики, според него, се допълват и от предмети за ежедневна употреба като железни ножове, шила, биконични прешлени за вретено, украсени с зигзагообразни линии, свирки и кънки (СЪОКЕ 1989, 113). Според Б.М. Съоке общата картина от представените находки създава впечатление за влияние на салтово-маяцката култура върху късноаварската. Но заедно с това именитият унгарски изследовател отбелязва, че на база глинени котли и камбановидните чаши може да се приеме за влияние на „балкано-дунавската култура“, то формите на съдовете говорят за салтовско влияние (СЪОКЕ 1989, 113–114). Влияние оттам се откривало и в други сфери – религиозните вярвания, типове жилища, а също и отделни елементи от костюма (вж. BÁLINT 1975; СЪОКЕ 1989, 114).

Керамика, интерпретирана като такава с български произход, е открита и в селище край Ópusztaszer – Szer monostora. Това са група фрагменти от сиви

¹⁴ Като пример за такова аварско малко общество (некропол), попаднало под франкско влияние може да послужи некрополът от Vörs-Parkert B, разкопан от Йозеф Сентпетери и който предстои наскоро да бъде публикуван (вж. KÖLTŐ, LENGYEL, PAP, SZENTPÉTERI 1992; KÖLTŐ, SZENTPÉTERI, BERNERT, PAP 2014).

съдове с излъскана, решетъчна украса, амфоровидни стомни, както и котли с вътрешни уши, отнесени от разкопвача към IX век (VÁLYI 1996 (недостъпно). Цитирано по TAKÁCS 2016, 512; същите фрагменти у: KATONA-KISS 2009, 2 tábla; BÉRES 1998, Abb. 3) (Ил. 4). Според информацията, представена от М. Такач, тези фрагменти са открити във вторични слоеве, като в селището няма изразен слой с керамика от IX век, като това е определено от него като слаба страна на твърдението на разкопвачката (TAKÁCS 2016, 512). Също така, според анализа на М. Такач, всички тези керамични типове, включително и амфоровидните стомни, имат паралели от X и XII в. (TAKÁCS 2016, 512 с позоваване на BORISOV 1989, 191–193).

Обобщавайки казаното дотук за находките от унгарска територия, които биха могли да служат като индикатори за българско присъствие, те са редки и според съвременните унгарски изследователи са определяни като проблемни (KATONA-KISS 2009; TAKÁCS 2016, 512). В унгарските изследвания (и съответно изследователи) се наблюдават два етапа на проучване на „българската“ археологическа проблематика. Първият етап може условно да бъде отнесен до около края на 80-те години на XX век и е свързан с появата на публикации на материали, които биха могли да бъдат свързани с проблема. Вторият етап започва през 90-те години на миналия век и продължава до съвременността, като се характеризира с отричане на възможността за присъствие на ранносредновековна българска държавност върху съвременните унгарски територии. Оставяйки настрана тези „моди“ в проучванията, могат да бъдат отбелязани няколко важни, но подценени от унгарските изследователи момента, при проучването на проблема:

1. Всички селища или обекти с керамични находки от „български“ тип, открити в съвременните унгарски територии (Debrecen, Hajdúböszörmény, Egyek-Külsőohat, Ópusztaszer – Szer monostora), са ситуирани в крайните източни области на страната. Debrecen, Hajdúböszörmény, Egyek-Külsőohat – в област Hajdú-Bihar, граничеща с Румъния, а Ópusztaszer – Szer monostora се намира малко на север от Сегед – областният център на област Csongrád, граничеща с откъснатия дял на Сърбия – Войводина¹⁵. Разглежданите средновековни селища или съвременни такива, край които са отрити някои от разглежданите случайни находки, се намират на територии, попадащи източно или непосредствено до река Тиса, а част от тях и източно и от река Марош. Подобен тип находки западно от Тиса не са вкарани в научен оборот от унгарските археолози. Този факт, въпреки скепсиса на унгарските изследователи, явно дава някаква индикация за крайните северозападни български поселения или поселения с българско влияние на територията на съвременна Унгария и съответно върху бившите територии на Аварския каганат.

2. Безспорно, всички споменати елементи от керамичния комплекс и предметите от бита споменати от Б.М. Съоке са характерни и за двете култури с ед-

¹⁵ Cs. Szalontai споменава за находки от този тип и от област Békés (SZALONTAI 2000, 272), който е съседен на област Csongrád и граничи едновременно със Сърбия и Румъния.

накви корени – салтово-маяцката и „балкано-дунавската“ (по названието дадено ѝ от Светлана Плетнѐва) или културата на Първото българско царство. Изключение, нехарактерно за старобългарската култура са маслобойките. Те се появяват в съвременните български земи едва в XI в. (за маслобойките в българските земи през Ранното средновековие вж. ДИМИТРОВ, ЙОСИФОВ 2009), докато всички останали коментирани керамични типове и елементи от бита са типични и за старобългарската култура (за отделните елементи вж. ВЪЖАРОВА 1976; РАШЕВ 2008; специално за кънките вж. ДИМИТРОВ, НИНОВ 2018). В този случай по един елемент надделява „салтовската“ възможност. Но към тази хипотетична възможност трябва да се добави и политическата ситуация по това време в средновековна България и съответно Хазарския каганат. Както е добре известно, именно в IX век започва кризата в Хазарския каганат. Това е векът, които в крайна сметка ще доведе до краха на това степно явление. По това време хазарите, също като аварите, са разтрисани от постоянни вътрешни и външни трусове. През първата половина на този век е въстанието на каварите (или кабарите) (DE ADMINISTRANDO IMPERIO 1967, XXXVII). Върхушката на каганата приема юдаизма за своя религия (АРТАМОНОВ 1962, 262–282). На територията на Хазария от изток навлизат и се настаняват маджарите и печенегите (АРТАМОНОВ 1962, 336–352). А самата Хазария е обхваната от гражданска война (АРТАМОНОВ 1962, 324–335). А някъде между 818 и 824 г. български войски достигат до Днепър, а също в първата половина на IX век възкръсва и Черна България¹⁶. За разлика от Хазарския каганат, звездата на България изгрява в последната четвърт на VIII и ще започне да блести ярко в началото на IX век, при управлението на кан Крум. При него държавата ще разшири територията си почти двойно, а също и ще се появят и имперските ѝ претенции (ХРИСИМОВ 2017). Обобщавайки ситуацията при двете държави – докато едната започва да клони към залез, то на другата тепърва предстои да покаже на какво е способна. В този случай, логично и в реда на нещата е изгряващата сила да излъчва културни влияния и да бъде притегателен център за идващи от изток (от степите) варвари. А такава със сила със сигурност вече не е Хазарският каганат. Как при тази ситуация и с кого вероятните „салтовци“ ще осъществят контакти? Появата на ново население върху бившите територии на Аварския каганат и възможната им връзка със салтово-маяцката култура (Хазарският каганат) е напълно възможна във вариант на бегълци, спасяващи се от трусовете в Хазарския каганат. Не трябва да се забравя, че и на територията на Дунавска България се засичат няколко вълни на преселения от територията, заемана от салтово-маяцката култура (ПЛЕТНѐВА 1981, 153 рис. 39; ДИМИТРОВ 1987, 263–276)¹⁷. Напълно е възможно (независимо от произхода и влиянията) тези земи да са администрирани от ранносредновековна България, която е пренасочвала прииждащото на тери-

¹⁶ За този и представените преди него проблеми вж. ХРИСИМОВ 2013, 287–294.

¹⁷ За конкретни находки, показващи преселения от територията на салтовската култура към Дунавска България, вж.: НИКОЛОВ (ХРИСИМОВ) 1999; ТОТЕВ, ПЕЛЕВИНА 2009.

торията ѝ степно население към свои рядко населени територии. Такова чуждо етнически население България има в другия свой край – източния. Такива са новодошлите маджари, както и преселените и настанени там след походите на кан Крум ромей¹⁸.

3. От Cs. Szalontai и М. Такач е коментирана възможността фрагментите от амфоровидни стомни от Ópusztaszer – Szer monostora да са с по-късна дата (SZALONTAI 2000, 272; TAKÁCS 2016, 512), с препратка към находките на такива от съществуващото през XI–XII век селище при Дядово (TAKÁCS 2016, 512 note 63). Представените в изследването на Б. Борисов варианти на амфоровидни стомни, произхождащи от селището край Дядово (BORISOV 1989, 191–193), представят един късен вариант на типа, различаващ се от тези от периода на Първото българско царство и конкретно от тези от коментирания тук обект от Карпатската низина. Амфоровидните стомни от Дядово са формовани на бързо колело и при всички представени екземпляри дръжките са по-изтънени и започват непосредствено под устието (BORISOV 1989, 191 fig. 224, 192 fig. 225), като при един екземпляр от Ópusztaszer – Szer monostora (BÉRES 1998, Abb. 3/2) (Ил. 4/2). Различават се и от типичните за X век амфоровидни стомни (вж. ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1977, 83–85). За отбелязване е, че независимо от датировката, която може да бъде приета за коментираният фрагмент от съдове от Ópusztaszer – Szer monostora, публикувани от Katarina Vályi, Maria Béres също ги приема за свързани с българските земи (BÉRES 1998), т.е. принадлежността им към „българската“ културна среда е трудно оспорима. В този контекст М. Такач коментира факта, че всички артефакти (украшения) с български произход, открити на територията на Карпатската низина, се откриват в гробове от X–XI век (TAKÁCS 2016, 512). Обаче това не може да бъде отнесено към керамичните съдове по обясними причини – заради техния многократно по-кратък живот (трошливостта си) в сравнение с изработените от метал артефакти, т.е. независимо поставени като гробен дар или открити в селище, те имат по-кратък живот и са илюстрация на „скорошни“ връзки с мястото им на произход, в случая долнодунавските територии (ранносредновековна България) или респективно са производство на „местни“ майстори, свързани с тази традиция. Това може да бъде отнесено и към коментираният от Cs. Szalontai керамични съдове с „българска“ връзка, открити в маджарски некрополи (SZALONTAI 2000, 272–273). И в района на Алба Юлия българите (представени със своите некрополи и селища) са малцинство спрямо местното население, но това не означава, че не контролират района. Откриването в гробове от X–XI век на находки, свързани с Долнодунавския регион или Балканите има две възможности за обяснение: 1) трофеи от маджарските, балкански походи или 2) късно депониране, заради ценността им.

Представените обекти с находки на керамика с аналогии сред керамичния комплекс на Първото българско царство очертава една линия покрай течението

¹⁸ За преселените и настанени там ромей, както и за маджарите в тази част на ранносредновековна България, вж. ЖЕКОВ 2007, 254–305; HRISTOV 2015, 89.

на река Тиса, в повечето случаи на нейния ляв (източен) бряг. Разбира се, малкото точки върху тази линия създават трудности, но все пак са отправна точка за бъдещи проучвания на проблема и очертаващата се линия.

В непосредствена връзка с въпроса за западната българска граница стоят два други проблема имащи пряко отношение и към разглеждания регион. Това са: 1) проблемът за обитаването или необитаването на източните части на Карпатската низина през IX век и присъствието или не на население в района през този век и 2) къде се е намирала Великоморавия?

Проблемът за обитаването или необитаването на източните части на Карпатската низина (междуречието между Дунав и Тиса) през IX век е и един от големите, на които се опитва да намери отговор унгарската ранносредновековна археология. Върху тези територии (вж. SZENTPÉTERI 2015, 318 fig. 15)¹⁹ (КАРТА 5) се ситуират и известните от хрониката на абат Регино „Ava(ro)rum solitudines“ (REGINONIS CHRONICON 1890, 132, A.D. 889). При тази ситуация, в последните 20 и повече години в унгарската археология се налага идеята за континуитет между аварите, останали да живеят в Карпатската низина след разгрома на Аварския каганат, и дошлите по тези земи, почти век по-късно, ранни маджарски групи „завладели Родината“ (последно за това вж. SZABADOS 2016; SZALONTAI 2018). Най-последователен в изследването на този проблем, както и в отричането на присъствието на български елемент през IX век на територията на Карпатската низина, е Csaba Szalontai. Още от втората половина на 80-те години на миналия век той се занимава с проблема за продължаване съществуването на аварско общество и след разгрома на Аварския каганат. Изследвайки различни елементи или материали от някои аварски некрополи от региона, той открива доводи, според които част от некрополите от късноаварския период са продължили да функционират и след унищожаването на каганата. Малките аварски общности са обеднели, но все още продължават да използват некрополите си. Пример в това отношение той дава с некропола при Szarvas-Kákarusza, който наистина носи подобни черти – беден инвентар, липса на керамика, два от гробовете от некропола се отнасят към времето на унгарското завладяване на родината (SZALONTAI 1992). Този некропол, въпреки посочените характеристики, по които би могъл да го отнесе към IX век, носи нетипични за аварския погребален обред (религия) черти, като липсата на поставени в гробните съоръжения съдове с храна, съпровождаща погребания по пътя му към отвъдното, липса и на местна храна, както и нетипичната ориентация – северозапад–югоизток. Ако този некропол бе свързан с местното „аварско“ население, то той, независимо от това, че обществото е обедняло, трябва да носи чертите на аварския обред (религия), а поне поставянето на храна и съдове с храна, едва ли би било „пропуснато“. Независимо колко обществото е променило имуществения

¹⁹ Трябва да се отбележи, че при представената при Йозеф Сентпетери карта (следваща по-ранна на Ищван Бона) крайните западни територии на ранносредновековна България са представени като следващи границите на бившата провинция Римска Дакия, чиито крайна северозападна граница върви по река Муреш.

си статус, то не е сменило религията си²⁰. В този случай по-скоро става въпрос за друго население. Битуващите в региона през „поставарския“ период коланни детайли в „аварски“ стил (SZALONTAI 1991) също не биха могли да бъдат използвани като довод за продължаващо да живее там „аварско“ население. В тази връзка не трябва да бъде оставян без внимание и фактът, че „аварската“ мода е достатъчно широко разпространена на териториите по двата бряга на Долен Дунав и това разпространение не е само след времето след разгрома на Аварския каганат, а и много преди това (вж. FIEDLER 1992; ГОТЕВ 2004; СТАНИЛОВ 2006, 258–277).

Дори приемайки, че това е останало/оцеляло аварско население, то при преглед на каталога на археологическите паметници от аварско време в Средна Европа е видно, че късноаварските некрополи източно от Тиса са много (в пъти) по-малко от тези западно от реката. И колкото се отива по на изток, толкова те стават по-редки, т.е. до голяма степен тази територия може да бъде отъждествена със споменатите *Ava(ro)rum solitudines*. Концентрация на некрополи се забелязва само в района около съвременния град Сегед (ADAM 2002, karte 3) (КАРТА 6). От тях продължилите да бъдат използвани след края на Аварския каганат са много по-малко (специално в частта източно от Тиса), като специално изследване за това колко са се запазили, не ми е известно. Определението, използвано от абат Регино също говори за липсата на население в определен регион от бившите аварски земи. В последно време, в северната част на междуречието на Дунав и Тиса, се откриват селища, които биха могли да бъдат свързани с този „поставарски“ период (ФЕКЕТЕ 2013; TAKÁCS M. 2016), но и те са твърде малко за да се твърди, че в района е имало плътно население. Разбира се, и пълното отричане, че аварското население от тези земи е изцяло изчезнало е също толкова недоказуемо.

Обобщавайки ситуацията в региона през IX век се забелязва слаба концентрация на находки, които биха могли да се идентифицират с българско присъствие, но също така и рядко присъствие на „местно“ население върху териториите източно от Тиса, във времето след унищожаването на Аварския каганат и настаняването на маджарите в Карпатската низина.

Териториите на Великоморавия или някое от другите съседни ѝ през IX век славянски княжества също няма как да заемат територията на междуречието между Дунав и Тиса, независимо че в някои изследвания тези земи са представяни като част от Великоморавия по времето на Светополк (VÁŇA 1983, 106). Ако тя обхващаше и тези територии на юг, при представената ситуация, къде в този случай ѝ е населението? Явно, предвид липсата на население – най-голямата ценност за една държава през периода, тези територии стават безсмислени за

²⁰ Прекрасен пример в това отношение как едно малко общество (селище) в зависимост от държавната власт, под която се намира, променя „модата“ на дрехите си, но не и погребалните си обреди и керамичния си комплекс вж. отново некропола от Vörs-Parkert B (вж. KÖLTÖ, LENGYEL, PAP, SZENTPÉTERI 1992; KÖLTÖ, SZENTPÉTERI, BERNERT, PAP 2014).

заемане от Великоморавия. Независимо дали това са били български или моравски територии, там няма население или броят му е изключително ограничен, за разлика от териториите на запад от Дунав, които през голяма част от IX век са земи на Блатненското княжество.

Причината за липсата на население в териториите източно от река Дунав може и да е следствие на напълно преднамерени действия. Такива биха могли да са били предприети от страна на българската държава. По времето на кан Крум българската държава започва да употребява някои чисто „византийски“ методи и във вътрешната си политика. Така, по негово време като похват за усмиряване на отделни групи и стабилизиране на границите (а и за усвояване на незаселени територии), е възприета и приложена в българска среда стратегията на преселване на големи човешки маси²¹. Сведения за такива действия на кан Крум има по време на войната с Византия в Тракия през 813 година, като изселените оттам ромеи са заселени в „България отвъд Дунав“ (ГИБИ 1964, 156–157; ГИБИ 1965, 136–137; Жеков 2007, 255–256). Има и археологически свидетелства за преселване на население от централните част на Първото българско царство в Тракия (за тях вж. Борисов 2011; Борисов 2012; Борисов 2018). Възможно е липсата/силно оредялото население на междуречието между Дунав и Тиса да се дължи на едно такова напълно планомерно и обмислено пленяване и изселване на останалите да живеят там бивши аварски поданици, след унищожаването на каганата. Предвид общите завоевателни интереси към бившите територии на каганата от страна на България и Франкската държава, е възможно по такъв начин да се е целяло създаването на буферна територия между двете държави. При тази спорност на териториите и голямата им отдалеченост от централните части както на българската държава, така и на франкската, е възможно населението им да е контролирано изселено и заселено на друго място, стратегически по-важно за централната власт и (може би) ненаселено към този момент.

В този случай, определено внимание заслужават наблюденията на Рашо Рашев по отношение на други територии, също станали част от ранносредновековната българска държава през IX век. Това са земите на съвременната република Северна Македония. За тях Р. Рашев констатира, че след катастрофалните за Балканите варварски нападения и особено тези през VI–VII век, териториите на Северна Македония не показват признаци на трайно обитаване, а следите от такова са видни едва след средата на IX век (РАШЕВ 2007. За това вж. и ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1995, 89–97). Почти същата ситуация с малки изключения²² се забелязва и в Пиринска Македония. И там е установено начало на живота през Ранното средновековие едва в IX век (вж. ЦВЕТКОВ 2002, 72; НЕШЕВА 2008,

²¹ Примери за използване на тази стратегия във Византия вж. Кулаковский 1915, 255–256; ГИБИ 1960, 265; Острогорски (б.г.), 192–194.

²² Едно такова изключение в разглеждания регион е селището при с. Долна Рибница, намиращо се по долината на река Струмешница. Същото се датира в VII–VIII век (вж. PARCZEWSKI 1983).

48, 103–105). Изчезването на населението в един регион и появата на население по същото време в друг, могат да бъдат закономерно следствие именно на една обмислена и последователна държавна политика. За да се допълни картината, трябва да бъде добавено, че именно през IX век се наблюдава бум на населението на ранносредновековна България и към същото това време започва и усвояването на териториите с надморска височина над 300 метра (РАШЕВ 1997; ХРИСИМОВ 2015, 57, 60–63). Точно на новопоявилите се през IX век тенденции в обществото и във вътрешната политика на България може да се дължат отбелязаните промени в две области, станали част от нейната територия (Македония) или останали като буферна зона по границата ѝ.

Следвайки западната граница на българската държава през периода, може да се продължи надолу по течението на Тиса до вливането ѝ в Дунав при Сланкамен (или античният *Asumitsum*)²³. През римския период на това място се събират границите на провинциите Римска Дакия и (Долна) Панония. Понастоящем там има две селища с това име – Стари (намиращ се на брега на река Дунав) и Нови (намиращ се югозападно от старото селище) Сланкамен. През 1960 г. край съвременното село (Стари) Сланкамен случайно е открит късноаварски гроб, като след това разкопки не са правени (ДИМИТРИЈЕВИЌ, КОВАЏЕВИЌ, VIŃSKI 1962, 90; ADAM 2002, 329). Крепостта при селото има праисторически, римски и слабо изразен средновековен слой (ДИМИТРИЈВИЌ 1958–1959, 379, 381). При Нови Сланкамен, през 1978–1988 г. е разкопан късноаварски некропол, датиран от Джордже Янкович в IX век (ЈАНКОВИЌ 2003)²⁴. Срещу Стари Сланкамен, северно от Дунав, в междуречието между него и Тиса, се намира един изключително интересен паметник, който преди време У. Фидлер определи като вероятно свързан с Първото българско царство. Това е така нареченият Велики Римски Шанац или *Római Nagysánc* (FIEDLER 2008, 165–166, fig. 2/1; TAKÁCS 2016, 511), или на български – „Голям римски вал“ (КАРТА 7). Този вал прегражда крайния югоизточен ъгъл на Бачка. Започва от Нови сад на Дунав и завършва при Чуруг на Тиса. Има обща дължина 24 114 м. Състои се от ров и вал, като ровът е от западната му страна, т.е. е с фронт на запад. За пръв път съоръжението е засечено и картирано от граф Луиджи Марсили (КАРТА 8). По протежение на целия вал, от източната му страна са разположени 4 силно издължени правоъгълни издатини, които Л. Марсили нарича „порти“. „Портите“ са с размери 20–25 м ширина и дължина около 235 м, като цялото това пространство е оградено с вал с приблизителна височина като основния. (БУНАРЦИЌ 2005, 39, 42). За това как валът е завършвал при Тиса липсват податки, докато за частта при Дунава според това, което е видял и нарисувал Л.

²³ За подробната информация в региона и библиографските справки по проблематиката изказвам сърдечни благодарности на колегите Милица Радишич, Иван Бугарски (Археолошки институт – Београд) и Перица Шпехар (Београдски университет).

²⁴ Некрополът, по мнението на И. Бугарски, едва ли би могъл да се датира в IX век, а по-скоро се отнася към VIII век.

Марсили, валът завършва на високия бряг на старото речно корито на реката. Остава неясно дали обектът нарисуван от него в самия край на вала е свързан с него или не (БУНАРЦИЉ 2005, 41) (КАРТА 9). За датировката на вала единственото, което би могло да се каже е, че през 1994 г. са проведени разкопки и пред и под вала е установено селище със сарматски материали, датирано в първата половина на IV век (БУНАРЦИЉ 2005, 42), т.е. валът може да се датира след това време. Вуядин Иванишевич и Иван Бугарски допълват наблюденията върху т.нар. „Голям римски вал“, като го разглеждат в контекста на останалите валове в региона (IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018). Така те отбелязват, че този вал е по-дълбок и по-впечатляващ от останалите (IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018, 224). Също така правят корекции по размерите на „портите“ и ги определят заради площта им и мястото, на което са изградени, като *castella* (IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018, 230–231). Те приемат съоръжаването на „Големия римски вал“ като свързано с охраната на градовете *Bassianae*, *Sirmium* и *Singidunum* (IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018, 233), намиращи се на другия бряг на Дунав. За съжаление, освен един разрез на вала, други разкопки по него не са правени (БУНАРЦИЉ 2005, 41) (ИЛ. 5), като най-информативни биха били данните от вътрешността на т.нар. „порти“. От археологическата ситуация е ясно, че *terminus post quem* на вала е първата половина на IV век, но към кое време точно се отнася съоръжаването му е трудно да се определи като има поддръжници както на римската теза за произхода му, така и за това, че е съоръжен в Ранното средновековие (хипотезите представени у IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018, 231). При сравнението на В. Иванишевич и И. Бугарски на „портите“ с *castella*, те ги сравняват с късноантични каменни крепости, съоръжени през IV век в района на Долен Дунав (IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018, 231). Може би, въпросните съоръжения не трябва да се разглеждат отделно от цялото съоръжение, чиято съставна част са – „Големият римски вал“. И при класическите римски валове бургите или кастелите са изтеглени зад линията на вала и със същата конфигурация и разположение са и „лагерите“ по протежение на „Големия земен вал“ в Добруджа, отнасящ се към старобългарската епоха (РАШЕВ 1982, 77–95), т.е. по този параметър „Големият римски вал“ от югоизточния ъгъл на Бачка намира сходство и с римските, и със старобългарските съоръжения от този тип. Ако този вал е изграден от римляните, то той попада изцяло на варварска територия, извън провинциите. Стъпвайки на късния текст на „*Gesta Hungarorum*“, където се говори, че един от главните опоненти на унгарското завоевание от българска страна, дукс Салан е тетелски управител (ЛИБИ 2001, 31, 43, 44, 45 и др.), трябва да се каже, че въпросният Тетел (Тител) е единственият важен пункт, намира намиращ се зад „Големия римски вал“ в Бачка.

Допълвайки цялостната картина в региона, трябва да се отбележи, че освен споменатите аварски некрополи съществуват и няколко други такива²⁵. Заедно

²⁵ Например известният заради находките от гробовете на приизползвани римски тухли с изображения на менори некропол при Челарево (вж. БУНАРЦИЉ 1978–1979). Той се намира

с това, основното население, което се открива в района извън „Големия римски вал“, се свързва с археологическата култура на славяните (вж. СТАНОЈЕВИЋ 1986–1987; ТРИФУНОВИЋ 1997).

Интересно единствено изключение от тази серия селища със славянски характеристики по течението на Тиса е едно селище, открито край Санад (на десния бряг на Тиса, т.е. в Банат). На база откритата в него малобройна керамика, то е датирано в IX–X век. Самата керамика открива аналогии сред керамиката на „балкано-дунавската“ култура от Румъния, а част от керамичните фрагменти носят характеристиките на вносна от Византия посуда (ТРИФУНОВИЋ 1997, 122–123, 124, 135 т. X)²⁶ (Ил. 6).

При представените данни с известна доза сигурност може да се твърди, че има български контрол върху десния бряг на Тиса, докато по левия съществува само територия тип „предмостие“, пазеща мястото на вливане на двете големи реки.

Наличната археологическа информация показва силно присъствие на български елементи от централните части на държавата от двете страни на основните проходи, свързващи двете страни на Карпатите. Същото се отнася и за района около съвременния град Алба Юлия. Там, освен селища с керамика, характерна за териториите по двата бряга на Долен Дунав, има и три групи некрополи, които също са свързани с региона. Първата е групата Blandiana A – имаща безспорни аналогии сред езическите некрополи на Първото българско царство. Втората група – Ciumbud, доскоро свързвана преди всичко на база част от находките с Великоморавия и нейното население, след откриването на материали, нямащи аналогии (а и цели некрополи) на друго място, освен по земите на двата бряга на Долен Дунав, също, без съмнение, трябва да бъде отнасяна към старобългарската култура. А също и християнски некропол, отнасящ се към времето преди идването на унгарците. За това, че не става дума за вторично българско преселение, а целенасочена държавна политика говори и наличието на две църковни сгради в рамките на стария римски кастел Arulum – кръстокуполна църква с близки аналогии в Плиска и Преслав и ротонда, изградени през втората половина на IX век, най-вероятно в един от комитатските центрове на държавата.

Находките, които биха могли да бъдат пряко свързани с централната територия на Първото българско царство, на запад оттам са по-малко и често обя-

в близост до „Големия римски вал“, но извън него. Към 2005 г. от некропола са разкопани 650 гроба, което представлява по-малко от 1% от площта му. Там са погребани индивиди от поне три етноса. Първата група е със силно изразени монголоидни черти (вероятно авари), втората група са носителите на традицията с менорите, а третата – вероятно са славяни, които в ранния етап на съответния сектор от некропола са се погребвали с трупоиизгаряне в урни, а впоследствие с трупополагания по християнски обред. Като цяло, по тези предварителни данни, некрополът се датира в VIII–първото десетилетие на IX век (БУНАРДЖИЧ 2005).

²⁶ Това селище не е единственото на територията на Банат, отнасящо се към селищата, свързани със старобългарската култура. Подобно селище ми е известно и от вътрешността на тази географска област – от територията на община Алибунар (ТРИФУНОВИЋ 1990).

вявани за „проблемни“. Въпреки тази си „проблемност“ прави впечатление, че те са концентрирани на определени места, като не се откриват по на запад от околностите на река Тиса. Концентрирани са в съвременните крайни източни области на Унгария и сръбската част на Банат. При това положение, въпреки резервите на унгарските изследователи, може да се приеме, че река Тиса е служела за западна граница на ранносредновековна България през IX век. Разбира се, е нужно да се направи и уговорката, че през Ранното средновековие за унифицирана (при това имперска) материална култура не може да се говори (за това вж. липсата на унифицирана материална култура и на територията на Франкската държава)²⁷.

За ситуацията западно от Тиса си заслужава да бъдат припомнени известията от хрониката на Регино за т.нар. „*Ava(ro)gum solitudines*“, служещи като буферна територия между България и Франкската държава. Появата на тези (ненапълно) обезлюдени територии са следствие от целенасочена българска политика.

Единствената територия западно от Тиса, вероятно присъединена към Първото българско царство, е територията, намираща се източно от т.нар. „Голям римски вал“ в Бачка. Възможната цел на изграждане на вала през Ранното средновековие би могла да бъде използването му като предмостие, пазещо мястото на вливане на Тиса в Дунав като стратегическо, а зад вала, на изток, се намира Тител (Тетел).

В този случай трябва да се признае, че обикновено приспаданата като част от ранносредновековна България територия между Тиса и Дунав не може да се смята за част от българската държава. Но заедно с това и предлаганата от М. Такач като „оптимистичен“ вариант на българските територии от това време (с които се съгласява и той) граница по реките Муреш и Тиса би могла (и трябва) да бъде коригирана с изтеглянето ѝ по на север оттам и поставянето ѝ изцяло по река Тиса.

Предложената възстановка на историческата география на западните български територии през Ранното средновековие има все още степен на хипотетичност, като наблюденията на чуждите изследователи (преди всичко румънски и унгарски) са допълнени с неотчетени от тях паметници и тенденции. За „изчистването“ на спорни или несигурни моменти е нужно целенасочено изследване на паметниците в региона с цел допълнително прецизиране на „българската“ гледна точка.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Извори

ГИБИ 1960: ГИБИ. т. III. София: Българска академия на науките, 1960. [GIBI. t. III. Sofia: Bulgarska akademiya na naukite, 1960.]

ГИБИ 1964: ГИБИ. т. V. София: Българска академия на науките, 1964. [GIBI. t. V. Sofia: Bulgarska akademiya na naukite, 1964.]

²⁷ Съществуват „моди“, излъчвани от центъра на държавата, а такива се засвидетелстват като пример в групата *Ciumbrud*.

ГИБИ 1965: ГИБИ. т. VI. София: Българска академия на науките, 1965. [GIBI. t. VI. Sofiya: Bulgarska akademiya na naukite, 1965.]

ЛИБИ 2001: ЛИБИ. Т. V, ч. 1. София: Българска академия на науките, 2001. [LIBI. T. V, ch. 1. Sofiya: Bulgarska akademiya na naukite, 2001.]

DE ADMINISTRANDO IMPERIO 1967: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies (CFHB, 1), 1967.

REGINONIS CHRONICON 1890: Reginonis abatis prumiensis chronicon cum continuatone treverensi. Recognovit Fredericus Kurze. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890.

Изследвания

АЛАДЖОВ И ДР. 2013: Андрей Аладжов, Янко Димитров, Стефан Стаменов, Ваня Стаменова, Христина Стоянова, Станислав Иванов, Станимир Стойчев. Археологическа карта на Плиска. София: НАИМ-БАН, 2013. [Andrey Aladzov, Yanko Dimitrov, Stefan Stamenov, Vanya Stamenova, Hristina Stoyanova, Stanislav Ivanov, Stanimir Stoychev. Arheologicheska karta na Pliska. Sofia: NAIM-BAN, 2013.]

АПОСТОЛОВ 2009: Кирчо Апостолов. Средновековен некропол на хълма „Сакарджа“ край гр. Омуртаг. – В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе. Ред. В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова-Балинова. София: НАИМ-БАН, 2009, 217–229. [Kircho Apostolov. Srednovekoven nekropol na halma „Sakardzha“ kray gr. Omurtag. – V: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе. Red. V. Grigorov, M. Daskalov, E. Komatarova-Balinova. Sofia: NAIM-BAN, 2009, 217–229.]

АПОСТОЛОВ 2010: Кирчо Апостолов. Средновековен некропол при гр. Омуртаг (края на IX–средата на XIII в.). Обреди против превъплъщения на мъртвите. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. том 1. Ред. Б. Борисов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2010, 571–574. [Kircho Apostolov. Srednovekoven nekropol pri gr. Omurtag (kraя na IX–sredata na XIII v.). Obredi protiv prevaplashenia na martvite. – V: Velikotarnovskiyat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. tom 1. Red. B. Borisov. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2010, 571–574.]

АРТАМОНОВ 1962: Михаил Артамонов. История хазар. Москва-Ленинград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1962. [Mihail Artamonov. Istoriya hazar. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 1962.]

БОРИСОВ 2011: Борис Борисов. До тук стига България (Бележки по хронологията и развитието на селищната мрежа в Южна България по времето на Първото българско царство). – В: Оттука започва България. Материали от втората национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“ – Шумен, 14–16.05.2010 година. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2011, 231–251. [Boris Borisov. Do tuk stiga Bulgaria (Belezhki po hronologiyata i razvitieto na selishtnata mrezha v Yuzhna Bulgaria po vremeto na Parvoto balgarsko tsarstvo). – V: Ottuka zapochva Bulgaria. Materiali ot vtorata natsionalna konferentsia po istoria, arheologia i kulturen turizam „Patuvane kam Bulgaria“ – Shumen, 14–16.05.2010 godina. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“, 2011, 231–251.]

БОРИСОВ 2012: Борис Борисов. Археологическите свидетелства праболгарского присутвия на юге Балкан. – Поволжская археология, 2, 2012, 50–65. [Boris Borisov. Arheologicheskie svidetelstva prabolgarskogo prisustviya na yuge Balkan. – Povolzhskaya arheologiya, 2, 2012, 50–65.]

БОРИСОВ 2018: Борис Борисов. Археологически данни за българо-византийските отношения през Ранното средновековие от територията на днешна Южна България (VII–третата четвърт на X в.). – Епохи, XXVI, 2, 2018, 373–382. [Boris Borisov. Arheologicheski dannii za balgaro-vizantiyskite otnoshenia prez Rannoto srednovekovie ot teritoriyata na dneshna Yuzhna Bulgaria (VII–tretata chetvart na X v.). – Eporhi, XXVI, 2, 2018, 373–382.]

БУНАРЦИЌ 1978–1979: Радован Бунарџић. Извештај са заштитног археолошког ископавања раносредњовековне некрополе на локалитету „Циглана“ код Челарева. – Грађа за проучавање споменика културе Војводине, VIII–IX, 1978–1979, 33–67. [Radovan Bunardžić. Izveštaj sa zaštitnog

arheološkog iskopavanja ranosrednjovekovne nekropole na lokalitetu „Ciglana“ kod Čelareva. – Graća za proučvanje spomenika kulture Vojvodine, VIII–IX, 1978–1979, 33–67.]

БУНАРДЖИЧ 2005: Радован Бунарджич. Челарево – некропол и поселение VIII–IX вв. – В: Хазары. Евреи и славяне. т. 16. Ред. коллегия В. Петрухин, В. Москович, А. Федорчук, А. Кулик, Д. Шапира. Иерусалим-Москва: Гешарим-Мосты культуры, 2005, 522–531. [Radovan Bunardzhich. Chelarevo – nekropol i poselenie VIII–IX vv. – V: Hazaryi. Evrei i slavyane. t. 16. Red. kollegiya V. Petruhin, V. Moskovich, A. Fedorchuk, A. Kulik, D. Shapira. Ierusalim-Moskva: Gesharim-Mosty kulturyi, 2005, 522–531.]

БУНАРЦИЋ 2005: Радован Бунарцић. Ка убикацији Асимикума. – Годишњак музеја града Новог сада, 1, 2005, 37–57. [Radovan Bunardžić. Ka ubikaciji Acimincuma. – Godišnjak muzeja grada Novog sada, 1, 2005, 37–57.]

БЪГАРСКИ ВОЕНЕН АТЛАС 1979: Български военен атлас. София: Военно издателство, 1979. [Balgarski военен atlas. Sofia: Voенно izdatelstvo, 1979.]

ВАКЛИНОВ 1977: Станчо Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI–XI век. София: Наука и изкуство, 1977. [Stancho Vaklinov. Formirane na starobalgarskata kultura VI–XI vek. Sofia: Nauka i izkustvo, 1977.]

ВЪЖАРОВА 1976: Живка Въжарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България. София: Издателство на БАН, 1976. [Zhivka Vazharova. Slavyani i prabalgari po dannii na nekropolite ot VI–XI v. na teritoriyata na Bulgaria. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1976.]

ДИМИТРИЈВИЋ 1958–1959: Даница Димитријвић. Градина у старом Сланкамену. Праисториско и римско налазиште. – Старинар, н.с. IX–X, 1958–1959, 379–381. [Danica Dimitrijić. Gradina u starom Slankamenu. Praistorisko i rimsko nalazište. – Starinar, n.s. IX–X, 1958–1959, 379–381.]

ДИМИТРОВ 1987: Димитър Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна: издателство „Георги Бакалов“, 1987. [Dimitar Il. Dimitrov. Prabalgari po Severnoto i Zapadnoto Chernomorie. Varna: izdatelstvo „Georgi Bakalov“, 1987.]

ДИМИТРОВ, ЙОСИФОВ 2009: Янко Димитров, Диян Йосифов. За един елемент от бита на Изтока и неговото „пътуване“ до ранносредновековна България. – В: Пътуванията в средновековна България. Велико Търново: Абагар, 2009, 359–372. [Yanko Dimitrov, Diyan Yosifov. Za edin element ot bita na Iztoka i negovoto „patuvane“ do rannosrednovekovna Bulgaria. – V: Patuvaniyata v srednovekovna Bulgaria. Veliko Tarnovo: Abagar, 2009, 359–372.]

ДИМИТРОВ, НИНОВ 2018: Янко Димитров, Лазар Нинов. За използването на костени кънки в средновековна България (по повод на „колективна“ находка от цитаделата в Плиска). – Плиска-Преслав. т. 13. София: НАИМ-БАН, 2018, 95–164. [Yanko Dimitrov, Lazar Ninov. Za izpolzvaneto na kosteni kanki v srednovekovna Bulgaria (po povod na „kolektivna“ nahodka ot tsitadelata v Pliska). – Pliska-Prslav. t. 13. Sofia: NAIM-BAN, 2018, 95–164.]

ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1977: Людмила Дончева-Петкова. Българска битова керамика през Ранното средновековие (втората половина на VI–края на X в.). София: издателство на БАН, 1977. [Lyudmila Doncheva-Petkova. Balgarska bitova keramika prez Rannoto srednovekovie (vtorata polovina na VI–kraya na X v.). Sofia: izdatelstvo na BAN, 1977.]

ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 1995: Людмила Дончева-Петкова. Проблеми на ранносредновековната култура на Македония. – Македонски преглед, XVIII, 2, 1995, 89–108. [Lyudmila Doncheva-Petkova. Problemi na rannosrednovekovnata kultura na Makedonia. – Makedonski pregled, XVIII, 2, 1995, 89–108.]

ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА 2011: Людмила Дончева-Петкова. Средновековни кръстове-енколпиони от България. София: НАИМ-БАН, 2011. [Lyudmila Doncheva-Petkova. Srednovekovni krastove-enkolpioni ot Bulgaria. Sofia: NAIM-BAN, 2011.]

ДОНЧЕВА 2007: Стела Дончева. Медалиони от средновековна България. Велико Търново: Фабър, 2007. [Stela Doncheva. Medalioni ot srednovekovna Bulgaria. Veliko Tarnovo: Faber, 2007.]

ЂУРИЋ, БАБИЋ-ЂОРЂЕВИЋ 1997: Војислав Ђурић, Гордана Бабић-Ђорђевић. Српска уметност у средњем веку. Књига прва. IX–XIII век. Београд: Српска књижевна задруга, 1997. [Vojis-

lav Đurić, Gordana Babić-Đorđević. Srpska umetnost u srednjem veku. Knjiga prva. IX–XIII vek. Beograd: Srpska književna zadruga, 1997.]

ЖЕКОВ 2007: Живко Жеков. България и Византия VII–IX в. Военна администрация. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007. [Zhivko Zhekov. Bulgaria i Vizantia VII–IX v. Voenna administratsia. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“, 2007.]

ЗЛАТАРСКИ 1918: Васил Златарски. История на Българската държава през сръднитѣ вѣкове. т. 1, ч. 1. Епоха на хунно-българското надмошие. София, 1918 (второ фототипно издание. София: Академично издателство „Марин Дринов“, 1994). [Vasil Zlatarski. Istoria na Balgarskata darzhava prez srednite vekove. t. 1, ch. 1. Epoha na hunno-balgarskoto nadmoshtie. Sofia, 1918 (vtoro fototipno izdanie. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“, 1994).]

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ 1981: История на България. Том 2. Първа българска държава. София: Издателство на Българската академия на науките, 1981. [Istoria na Bulgaria. Tom 2. Parva balgarska darzhava. Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite, 1981.]

ИРЕЧЕК 1978: Константин Иречек. История на българите (с поправки и добавки от самия автор). София: Издателство „Наука и изкуство“, 1978. [Konstantin Irechek. Istoria na balgarite (s popravki i dobavki ot samia avtor). Sofia: Izdatelstvo „Nauka i izkustvo“, 1978.]

ЙОТОВ 2010: Валери Йотов. Българският контрол върху „Пътя на солта“ в Трансилвания през IX в. (по археологически данни). – Във: Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология. том 1. Ред. Б. Борисов. Велико Търново: УИ „Св. Св. Кирил и Методий“, 2010, 487–495. [Valeri Yotov. Balgarskiyat kontrol varhu „Patyu na solta“ v Transilvania prez IX v. (po arheologicheski dannii). – Vav: Velikotarnovskiyat universitet „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia. tom 1. Red. B. Borisov. Veliko Tarnovo: UI „Sv. Sv. Kiril i Metodiy“, 2010, 487–495.]

ЙОТОВ 2015: Валери Йотов. Мечът от Sfântu Gheorghe, окръг Covasna (1943). – Епохи, XXIII, 1, 161–166. [Valeri Yotov. Mechat ot Sfântu Gheorghe, okrag Covasna (1943). – Epohi, XXIII, 1, 161–166.]

ЈАНКОВИЋ 2003: Ђорђе Јанковић. Царевци, Нови Сланкамен, гробље IX столећа (разматрање датовања). – В: Споменица Јована Ковачевића. Београд: Српско археолошко друштво, 2003, 97–108. [Đorđe Janković. Carevci, Novi Slankamen, groblje IX stoleća (razmatranje datovanja). – V: Spomenica Jovana Kovačevića. Beograd: Srpsko arheološko društvo, 2003, 97–108.]

КУЛАКОВСКИЙ 1915: Юлиан А. Кулаковский. История Византии. т. 3. (602–717 гг.). Киев: Типо-литография „С.В. Кульженко“, 1915. [Yulian A. Kulakovskiy. Istoriya Vizantii. t. 3. (602–717 gg.). Kiev: Tipo-litografiya „S.V. Kulzhenko“, 1915.]

МАКАЙ 2008: Янош Макай. Българският модел. София: ИК Огледало, 2008. [Yanosh McKay. Balgarskiyat model. Sofia: IK Ogledalo, 2008.]

НЕШЕВА 2008: Виолета Нешева. Богозиданият град Мелник. София: Иврай, 2008. [Violeta Nesheva. Bogozidaniyat grad Melnik. Sofia: Ivray, 2008.]

НИКОЛОВ (ХРИСИМОВ) 1999: Николай (Хрисимов) Николов. Салтовские памятники из Северной Болгарии. – In: Analele asociației naționale a ținelor istorici din Moldova. Anuar istoric. Chișinău: Editura „Roxanda“, 1999, 134–136. [Nikolay (Hrisimov) Nikolov. Saltovskie pamyatniki iz Severnoy Bolgarii. – In: Analele asociației naționale a ținelor istorici din Moldova. Anuar istoric. Chișinău: Editura „Roxanda“, 1999, 134–136.]

ОСТРОГОРСКИ (б.г.): Георгий Острогорски. История на Византийската държава. София: Прозорец, (б.г.). [Georgiy Ostrogorski. Istoria na Vizantiyskata darzhava. Sofia: Prozorets, (b.g.).]

ПЛЕТНЁВА 1981: Светлана Плетнёва. Салтово-маяцкая культура. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья (отв. ред. Св. Плетнёва). Москва: Наука, 1981, 62–75, 148–164. [Svetlana Pletnëva. Saltovo-mayatskaya kul'tura. – V: Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ya (otv. red. Sv. Pletnëva). Moskva: Nauka, 1981, 62–75, 148–164.]

ПЛЕТНЬОВ 2009: Валентин Плетнёв. За датировката на ранносредновековните прорезни крайници или висулки. – В: Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam. София: НАИМ-БАН, 2009, 103–119. [Valentin Pletnyov. Za datirovkata na rannosrednovekovnite prorezni nakraynitsi ili

visulki. – V: Ivanka Akrabova-Zhandova. In memoriam. Sofia: NAIM-BAN, 2009, 103–119.]

РАШЕВ 1982: Рашо Рашев. Старобългарски укрепления по Долния Дунав (VII–XI в.). Варна: Книгоиздателство „Г. Бакалов“, Варна, 1982. [Rasho Rashev. Starobalgarski ukreplenia po Dolnia Dunav (VII–XI v.). Varna: Knigoizdatelstvo „G. Bakalov“, Varna, 1982.]

РАШЕВ 1997: РАШО РАШЕВ. Появата на средновековни селища във високите части на Стара планина. – Трудове на катедрите История и Богословие в Шуменски университет. т. I. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 1997, 108–113. [Появата на средновековни селища във високите части на Стара планина. – Трудове на катедрите История и Богословие в Шуменски университет. т. I. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 1997, 108–113.]

РАШЕВ 2007: Рашо Рашев. Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония от края на VII до средата на IX век. – Археология, XLVIII, 1–4, 2007, 90–101. [Rasho Rashev. Kam problema za materialnata kultura na teritoriyata na Republika Makedonia ot kraja na VII do sredata na IX vek. – Arheologia, XLVIII, 1–4, 2007, 90–101.]

РАШЕВ 2008: Рашо Рашев. Българската езическа култура VII–IX век. София: Класика и стил, 2008. [Rasho Rashev. Balgarskata ezicheska kultura VII–IX vek. Sofia: Klasika i stil, 2008.]

СТАНИЛОВ 2006: Станислав Станилов. Художественият метал на българското ханство на Долен Дунав (7–9 век). София: Класика и стил, 2006. [Stanislav Stanilov. Hudozhestveniyat metal na balgarskoto hanstvo na Dolni Dunav (7–9 vek). Sofia: Klasika i stil, 2006.]

СТАНОЈЕВИЋ 1986–1987: Небојша Станојевић. Населба VIII–IX века у Војводини. – Рад војвођанских музеја, 30, 1986–1987, 119–146. [Nebojša Stanojević. Naselja VIII–IX века u Vojvodini. – Rad vojvodanskih muzeja, 30, 1986–1987, 119–146.]

СТАНЧЕВ 1948: Станчо Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – ИАИ, XX, 1955, 183–227. [Stanko Stanchev. Razkopki i novootkriti materiali v Pliska prez 1948 g. – IAI, XX, 1955, 183–227.]

СЪОКЕ 1989: Бела Миклош Съоке. О северной границе Первого болгарского государства в IX веке. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. София: Издателство на Българската академия на науките, 1989, 105–116. [Bela Miklosh Šoke. O severnoy granice Pervogo bolgarskogo gosudarstva v IX veke. – V: Problemi na prabalgarskata istoriya i kultura. Sofiya: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite, 1989, 105–116.]

ТОТЕВ 2004: Боян Тотев. Аварите на юг от Долния Дунав. – В: Българите и техните съседи през V–X век. Варна: РИМ-Варна, 2004, 16–18. [Boyan Totev. Avarite na yug ot Dolnia Dunav. – V: Balgarite i tehnite sasedi prez V–X vek. Varna: RIM-Varna, 2004, 16–18.]

ТОТЕВ, ПЕЛЕВИНА 2009: Боян Тотев, Олга Пелевина. Археологические данные о контактах населения Хазарского каганата и дунайских болгар. – Степи Европы в эпоху средневековья. т. 7. 2009, 43–60. [Boyan Totev, Olga Pelevina. Arheologicheskie dannye o kontaktah naseleniya Hazarskogo kaganata i dunayskih болгар. – Stepi Evropy v epohu srednevekov'ya. t. 7. 2009, 43–60.]

ТРИФУНОВИЋ 1990: Станко Трифуновић. Античка и средњовековна археолошка налазишта општине Алибунар (регогнисирања терена). – Рад војвођанских музеја, 32, 1990, 99–130. [Stanko Trifunović. Antička i srednjovekovna arheološka nalazišta opštine Alibunar (regognisciranje terena). – Rad vojvodanskih muzeja, 32, 1990, 99–130.]

ТРИФУНОВИЋ 1997: Станко Трифуновић. Археолошка истраживања словенских насеља у северној Бачкој и северном Банату. – Рад музеја Војводине, 39, 1997, 113–135. [Stanko Trifunović. Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu. – Rad muzeja Vojvodine, 39, 1997, 113–135.]

ХРИСИМОВ 2013: Николай Хрисимов. Българската държавност в старата родина (VII–XI в.): така наречената Черна България. – В: Рашо Рашев, Георги Атанасов, Живко Войников, Георги Владимиров, Николай Хрисимов. Българска национална история. том II. Древните българи. Старата Велико България и нейните наследници в Източна Европа през Средновековието (под редакцията на Пламен Павлов). Велико Търново: Абагар, 2013, 249–296. [Nikolay Hrisimov. Balgarskata darzhavnost v starata rodina (VII–XI v.): taka narechenata Cherna Bulgaria. – V: Rasho Rashev, Georgi Atanasov, Zhivko Voynikov, Georgi Vladimirov, Nikolay Hrisimov. Balgarska natsionalna

istoria. tom II. Drevnite bulgari. Starata Veliko Bulgaria i neynite naslednitsi v Iztochna Evropa prez Srednovkovieto (pod redaktsiyata na Plamen Pavlov). Veliko Tarnovo: Abagar, 2013, 249–296.]

ХРИСИМОВ 2015: Николай Хрисимов. За времето на усвояване на предпланинските и планински райони в Първото българско царство. – Известия на Регионален исторически музей – Габрово, II, 2015, 55–69. [Nikolay Hrisimov. Za vremeto na usvoyavane na predplaninskite i planinski rayoni v Parvoto balgarsko tsarstvo. – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey – Gabrovo, II, 2015, 55–69.]

ХРИСИМОВ 2017: Николай Хрисимов. Какво цели кан Крум с подновяването на договора от 716 година? – Епохи, XXV, 2, 2017, 420–431. [Nikolay Hrisimov. Kakvo tseli kan Krum s podnovyaveto na dogovora ot 716 godina? – Epori, XXV, 2, 2017, 420–431.]

ХРИСИМОВ 2019: Николай Хрисимов. За произхода на комитатите в ранносредновековната българска държава и някои проблеми свързани с тях. – В: Сборник по случай 60-годишнината на проф. д-р Пламен Павлов (под печат). [Nikolay Hrisimov. Za proizhoda na komitatite v rannosrednovkovnata balgarska darzhava i nyakoi problemi svarzani s tyah. – V: Sbornik po sluchay 60-godishninata na prof. d-r Plamen Pavlov (pod pechat).]

ХРИСТОВА 2009: Мария Христова. Амфоровидните съдове като хронологичен показател (по данни на биритуалните некрополи). – In: EURIKA. In Honorem Ludlilae Donchevae-Petkovaе. Red. V. Grigorov, M. Daskalov, E. Komatarova-Balinova. Sofia: NAIM-BAN, 2009, 231–242. [Maria Hristova. Amforovidnite sadove kato hronologichen pokazatel (po dannii na biritualnite nekropoli). – In: EURIKA. In Honorem Ludlilae Donchevae-Petkovaе. Red. V. Grigorov, M. Daskalov, E. Komatarova-Balinova. Sofia: NAIM-BAN, 2009, 231–242.]

ЦВЕТКОВ 2002: Борис Цветков. Селищната мрежа в долината на Средна Струма през Средновековието IX–XVII век (по археологически данни). София (без данни за издателство, липсва и в COBISS), 2002. [Boris Tsvetkov. Selishtnata mrezha v dolinata na Sredna Struma prez Srednovkovieto IX–XVII vek (po arheologicheski dannii). Sofia, 2002.]

ADAM 2002: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Band 1, 2. (Hrsg. József Szentpéteri). (Varia Arhaeologica Hungarica, XIII/1, 2). Budapest, 2002.

ANGHEL, CIUGUDEAN 1987: Gheorghe Anghel, Horia Ciugudean. Cimitirul feudal-timpuriu de la Blandiana (jud. Alba). – Apvlvm, XXIV, 1987, 179–196.

BÁLINT 1975: Csanád Bálint. A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. (On the Avar and Hungarian relations of the saltovo-mayak culture). – Archaeologiai Értesítő, 102, 1975, 52–63.

BÁLINT 2010: Csanád Bálint. Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe. (Varia Archaeologica Hungarica, 16). Budapest: Balassi Kiadó, 2010.

BĂLAN, OȚA 2012: Gabriel Bălan, Radu Oța. Situl arheologic de la Micești – Cigaș (mun. Alba Iulia, jud. Alba). – Apvlvm, XLIX, 2012, 41–62, Pl. I–XIV.

BÉRES 1998: Mária Béres. Regionale beziehungen der dorfsiedlungen Südostungarns im 10. bis 13. Jahrhundert. – Památky arheologické – Supplementum, 11 (Ruralia II), 1998, 172–180.

BLAJAN 2006: Mihai Blajan. Alba Iulia – “Izvorul Împăratului”. – In: Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania/Habitat-Religion-Ethnicity: 9th–11th Century archaeological finds in Transylvania. Catalog de expoziție/Exhibitions Catalogue, (Coordonators/Editors) H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu. Alba Iulia: Editura “Altip”, 2006, 53–56.

BORISOV 1989: Boris Borisov. Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition. Vol. 1. Medieval Settlement and Necropolis (11th–12th Century). Tokai University Press, 1989.

CIUGUDEAN 2006: Horea Ciugudean. Necropola de la Alba Iulia – „Stația de Salvare”/The Necropolis from Alba Iulia – „Stația de Salvare”. – In: Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania/Habitat-Religion-Ethnicity: 9th–11th Century archaeological finds in Transylvania. Catalog de expoziție/Exhibitions Catalogue, (Coordonators/Editors) H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu. Alba Iulia: Editura “Altip”, 2006, 12–32, 114–120.

CIUGUDEAN, PINTER, RUSTOIU 2006: Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania/Habitat-Religion-Ethnicity: 9th–11th Century archaeological finds in

Transylvania. Catalog de expoziție/Exhibitions Catalogue, (Coordonators/Editors) H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu. Alba Iulia: Editura "Altip", 2006, 12–32, 114–120.

CIUGUDEAN, DRAGOTĂ 2002: Horia Ciugudean, Aurel Dragotă. Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX–XI). Muzeul Național al Unirii: Alba Iulia, 2002.

CIUPERCĂ 2010: Bogdan Ciupercă. Some observations from the point of view of the Slon fortifications about power centres in the Lower Danube between the eighth and tenth centuries. – In: *Potestas et communitas. Interdisciplinary Studies of the Constitution and Demonstration of Power Relations in the Middle Ages East of the Elbe*. Ed. by Aleksander Paroh, Sébastien Rossignol, Bartłomiej Sz. Szmoniewski, Grischa Vercamer. Wrocław-Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2010, 275–290.

COMȘA 1960: Maria Comșa. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. – *Dacia*, N.S. IV, 1960, 395–422.

COMȘA 1983: Maria Comșa. Drumuri comerciale între Carpați și Dunăre în sec. IX–X. – *Muzeul Național*, 7, 1983, 101–107.

COSMA 2011: Călin Cosma. Funerary Pottery in Transylvania of the 7th–10th Centuries. Cluj-Napoca: Editura "Mega", 2011.

DAIM 2000: Falko Daim. "Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter* (Hrsg. Falko Daim). (Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7). Innsbruck: Wagner, 2000, 77–204.

DANKANITS, FERENCZI 1959: Á. Dankanits, I. Ferenczi, Săpăturile arheologice de la Ciumbrud (r. Aiud, reg. Cluj). – *MCA*, VI, 1959, 605–615.

DIMITRIJEVIĆ, KOVAČEVIĆ, VINSKI 1962: Danica Dimitrijević, Jovan Kovačević, Zdenko Vinski. Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Zemun: Narodni Muzej, 1962.

DRAGOTĂ 2006: Aurel Dragotă. Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și Europa centrală și de sud-est (secolele IX–XI). Alba Iulia: Editura "Altip", 2006.

DRAGOTĂ 2006A: Aurel Dragotă. Ciumbrud (Csombrod). – In: *Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania/Habitat-Religion-Ethnicity: 9th–11th Century archaeological finds in Transylvania*. Catalog de expoziție/Exhibitions Catalogue, (Coordonators/Editors) H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu. Alba Iulia: Editura "Altip", 2006, 71–73.

DRAGOTĂ 2013: Aurel Dragotă. Zorii Evul medii (secolele IX–XI). – In: *Județul Alba. Istorie, cultură, civilizație*. Ed. V. Moga, G.-T. Ristoiu. Alba Iulia: Consiliul Județal, Alba, 2013, 77–90.

FEKETE 2013: László Fekete. Újabb régészeti adatok a Bódva völgyének avar kor végi történetéhez. (Some new data on the history of the Bódva Valley in the end of the Avar Period) – *Acta iuvenum: Sectio archaeologica*, 1, 2013, 52–77.

FIEDLER 1992: Uwe Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Band 1, 2. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 11). Bonn: Habelt, 1992.

FIEDLER 2008: Uwe Fiedler. Bulgars in the Lower Danube Region. A Survey of the Archaeological Evidence and of the State of Current Research. – In: *The Other Europe in the Middle Ages*. Ed. by Fl. Curta (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450. Vol. 2). Boston-Leiden: Brill, 2008, 151–236.

HARHOIU, SPĂNU, GÁLL 2011: Radu Harhoiu, Daniel Spănu, Erwin Gáll. Barbarii la Dunăre. Cluj-Napoca: Argonaut, 2011.

HEITEL 1983: Radu Heitel. Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți al secolului IX-lea în lumina izvoarelor arheologice. – *SCIVA*, 34, 2, 1983, 93–115.

HEITEL 1994–1995: Radu Heitel. Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. – *Dacia*, N. S. XXXVIII–XXXIX, 1994–1995, 389–439.

HRISTOV 2015: Yanko Hristov. Prisoners of War in Early Medieval Bulgaria (preliminary remarks). – *Studia Ceranea*, 5, 2015, 73–105.

ISTRATE 2008: Daniela Marcu Istrate. Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail și palatul

episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice 2000–2002. Alba Iulia: Editura "Altip", 2008.

ISTRATE 2014: Daniela Marcu Istrate. Biserica din secolele X–XI, de influență bizantină, de la Alba Iulia. Restituiri preliminare. – *Apvlvm*, LI, 2014, 93–128.

ISTRATE 2015: Daniela Marcu Istrate. Byzantine influences in the Carpathian basin around the turn of the millennium. The pillared church of Alba Iulia. – *Dacia*, N.S. LIX, 2015, 177–213.

IVANIŠEVIĆ, BUGARSKI 2018: Vujadin Ivanišević, Ivan Bugarski. 'Roman ditches' in Bačka and the outer *limites* of Pannonia. – In: „To make a fairy's whistle from a briar rose”. Studies presented to Eszter Istvánovits on her sixtieth birthday. Ed. by M. Nagy and K. Szőlősi with the cooperation of K. Almássy and V. Kulcsár. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 2018, 223–239.

KATONA-KISS 2009: Atilla Katona-Kiss. A Kárpát-medencei bolgár térhódítás a 9. században. Történeti észrevételek a régészet tükrében. – *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve*, XXXI, 2009, 37–56.

KATONA-KISS 2010: Atilla Katona-Kiss. A bolgár kánság és a Kárpát-medence a IX. Században. (The Bulgarian Khanate and the Carpathian Basin in the 9th Century). – *Hadtörténelmi Közlemények*, 123, 1–2, 2010, 168–214.

KOLEDAROV 1973: Petar Koledarov. More about the Name "Zagore". – *BHR*, 1973, 4, 92–107.

KÖLTŐ, LENGYEL, PAP, SZENTPÉTERI 1992: László Költő, Imre Lengyel, Ildikó Pap, József Szentpéteri. Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert (Ungarn, Komitat Somogy): Zur Problematik der Ethnika und archäologischen Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien. – *Slovenská Archeológia*, XL–2, 1992, 223–241.

KÖLTŐ, SZENTPÉTERI, BERNERT, PAP 2014: László Költő, József Szentpéteri, Zsolt Bernert, Ildikó Pap. Families, finds and generations: an interdisciplinary experiment at Vörs–Papkert B. – In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton – People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia. Castellum Pannonicum Pelsonense 4.* (Hrsg. O. Heinrich-Tamáska, Péter Straub). Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2014, 361–390.

LUCA, PINTER 2001: Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter. Der Böhmerberg bei Broos/Orăștie. Ein Archäologische monographie. Sibiu: Editura Universității „Lucian Blaga”, 2001.

MADGEARU 2003: Alexandru Madgearu. Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania. – *Ephemeris Napocensis*, 11, 2001 (2003), 271–283.

MADGEARU 2005: Alexandru Madgearu. Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries. – *Acta Musei Napocensis*, 39–40, 2002–2003 (2005), II, 41–61.

MADGEARU 2005A: Alexandru Madgearu. Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania. – In: *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*. Ed. by Fl. Curta. Ann Arbor, University of Michigan Press, 2005, 103–120.

MAVRODINOV 1943: Nikola Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. (*Archaeologia Hungarica*, XXIX) Budapest, 1943.

MĂNDESCU 2019: Dragoș Măndescu. Drumuri și trecători peste Carpați – primele reprezentări în cartografie. – In: *Miscellanea Historica et Archaeologica in honorem Professoris Ionel Căndea septuagenarii*. Edidit Costin Croitoru. București–Brăila: Editura academiei române – Muzeul Brăilei "Carol I", Editura "Istros", 2019, 485–521.

MESTERHÁZY 1977: Károly Mesterházy. A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. (*Bulgarische Denkmäler der Theißgegend aus dem 9–10. Jahrhundert.*) – *Folia Archaeologica*, 28, 1977, 157–170.

PARCZEWSKI 1983: Michał Parczewski. The Lower Strumešnica Valley in the Early Middle Ages. – In: *The Lower Strumešnica Valley in the Prehistoric, Ancient and Early Medieval Times* (ed. by J. Śliwa, M. Domaradski). Kraków: Uniwersytet Jagielloński. Instytut Archeologii, 1983.

PINTER 2006: Zeno Karl Pinter. Orăștie – Dealul Pemilor X8. – In: *Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri arheologice din secolele IX–XI în Transilvania/Habitat-Religion-Ethnicity: 9th–11th Century archaeological finds in Transylvania. Catalog de expoziție/Exhibitions Catalogue*, (Coordonatori/Editors) H. Ciugudean, Z. K. Pinter, G. T. Rustoiu. Alba Iulia: Editura "Altip", 2006, 74–77.

PINTER, BOROFFKA 2001: Zeno Karl Pinter, Nicolaus Boroffka. Necropola de tip Ciumbrud de la Orăștie – "Dealul Pemilor" punct X8. – *APVLVM*, XXXVIII–1, 2001, 319–345.

POPOVIĆ 1999: Marco Popović. Tvrdava Ras. Beograd: Arheološki institut, 1999.

REPERTORIUL ARHEOLOGIC 1995: Repertoriul arheologic al județului Alba. Ed. V. Moga, H. Ciugudean. Muzeul Național al Unirii: Alba Iulia, 1995.

RUNCIMAN 1930: Steven Runciman. A history of the First Bulgarian Empire. London: G. Bell & Sons. 1930.

SOPHOULIS 2012: Panos Sophoulis. Byzantium and Bulgaria, 775–831. Leiden-Boston: Brill, 2012.

STANILOV 2017: Stanislav Stanilov. The Nagyszentmiklós treasure in the archaeology of Pagan Bulgaria. – In: The Nagyszentmiklós treasure. Sofia: National Archaeological Institute with Museum – BAS, 2017, 39–57.

SZABADOS 2016: György Szabados. Vázlat a magyar honfoglalás Kárpát-medencei hátteréről. (Framing the background of the Hungarian conquest – the Carpathian basin). – In: Népek és kultúrák a Kárpát-medencében. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Ed. Á. Bollók, K. Gergely, B. Kolozsi, Zs. Pető, G. Szenthe. Magyar Nemzeti Múzeum – Déri Múzeum – MTA BTK Régészeti Intézet – Szegedi Tudományegyetem, 2016, 629–648.

SZALONTAI 1991: Csaba Szalontai. Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. (A késő avar karéjos övveretek). (Bemerkungen zur Geschichte des Alföld im 9. Jahrhundert. (Spätawarenzeitliche schuppenförmige Gürtelbeschläge). – MFMÉ, 1984–1985 (1991), 463–482.

SZALONTAI 1992: Csaba Szalontai. Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusza késő avar temetője). (Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert II. (Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapusza Kettőshalom)). – JAMÉ, 30–32, 1987–1989 (1992), 309–347.

SZALONTAI 2000: Csaba Szalontai. Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. – MFMÉ: Studia Archaeologica, 6, 2000, 263–286.

SZALONTAI 2018: Csaba Szalontai. Élték vagy továbbéltek az avarok a 9. századi Alföldön? (Kérdések, válaszok, módszerek és lehetőségek). (Did the avars live or continued to live in the 9th Century Great Hungarian Plain? (Questions, answers, methods, and possibilities). – In: SÖTÉT IDŐK TÚLÉLŐI. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. Debrecen 2018, 209–226.

SZÉKELY 1972: Zoltan Székely. L'aspect de la culture matérielle des VIIIe–Xe siècles dans le sud est de la Transylvanie. – In: Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle (= Mitteilungen des Archaeologischen Institut der Ungarische Akademie der Wissenschaften, Beiheft 1). Budapest, 1972, 125–128, pl. 25–27.

SZENTPÉTERI 2015: József Szentpéteri. The hrings – Political centres of the Avar Khaganate. – Плиска-Преслав. т. 11. София: НАИМ-БАН, 2015, 313–323.

SZILÁRD 2014: Sándor Gál Szilárd. Summary of the dissertation “9th -11th centuries cemeteries of Alba Iulia”. Budapest, 2014 – <http://doktori.btk.elte.hu/hist/galszilardsandor/thesis.pdf> (20.08.2014).

SZŐKE 2018: Béla Miklós Szőke. Spätantike Reminiszenzen im Karpatenbecken des 8.–9. Jahrhunderts? – Antaeus, 35–36, 2018, 291–309.

ȘTEFAN, CIUPERCĂ 2016: Dan Ștefan, Bogdan Ciupercă. Salt control and distribution in the southern part of Eastern Carpathians. A story of a lost dacian hillfort. – In: Mirrors of Salt. Proceedings of the First International Congress on the Anthropology of Salt. Oxford: Archaeopress, 2016, 1–7. (= https://www.academia.edu/35400554/Salt_control_and_distribution_in_the_southern_part_of_Eastern_Carpathians_A_story_of_a_lost_Dacian_hillfort) (18.08.2019).

TAKÁCS 2016: Miklós Takács. The ninth-century Carpathian basin on the north-western edge of the first Bulgarian State. An overview of some hypotheses and remarks. – In: Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag. Ed. by Á. Bollók, G. Csiky and T. Vida. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet, 2016, 501–518.

TAKÁCS M. 2016: Melinda Takács. A 9. századi Felső-Tisza-vidék problémás kérdéseiről a település kutatás tükrében. (On the Problematic Questions of the 9th Century Upper-Tisza Region in the Light of the Pottery). – In: „A cserép igazat mond, ha helyette nem mi akarunk beszélni.” (Opuscula Hungarica, 9). Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2016, 45–57.

THE GOLD OF THE AVARS 2002: The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós treasure. The Exhibition of Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest (Ed. by E. Garam). Budapest: Helikon, 2002.

ȚIPLIC 2006: Ioan Marian Țiplic. Transylvania in the Early Middle Ages (7th–13th C.). Heidelberg: Arbeitskreis für siebenbürgische landeskunde e.v. & Alba Iulia: Editura Altip, 2006.

VÁLYI 1996: Katalin Vályi. Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. – In: Honfoglaló magyarság – Árpádkori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Pálfi, Gy. – Farkas, I. Gy. – Molnár, F. (szerk.). Szeged, 1996, 43–58.

VÁŇA 1983: Zdeněk Váňa. The World of the Ancient Slavs. London: Orbis Publishing, 1983.

ZGUBER-OKROG 2017: Karoline Zguber-Okrog. The Nagyszentmiklós treasure. – In: The Nagyszentmiklós treasure. Sofia: National Archaeological Institute with Museum – BAS, 2017, 15–38.

СЪКРАЩЕНИЯ

ГИБИ – Гръцки извори за българската история, София.

ИАИ – Известия на археологическия институт, София.

Acta iuvenum, Szeged.

BHR – Bulgarian Historical Review, Sofia.

CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae.

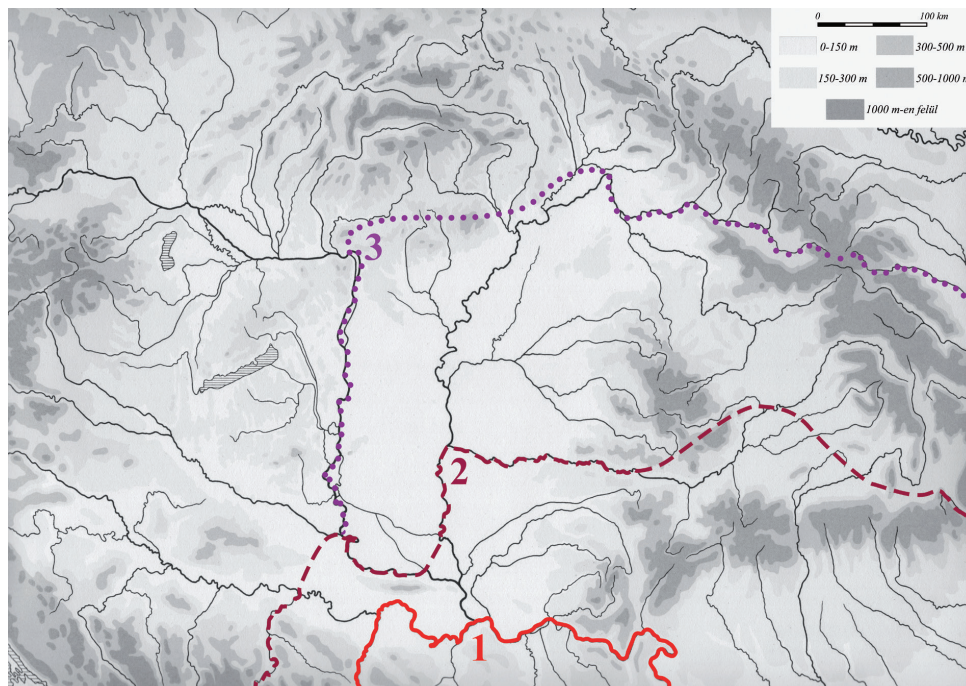
JAMÉ – Jóna András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza.

MCA – Materiale și cercetări arheologice, București.

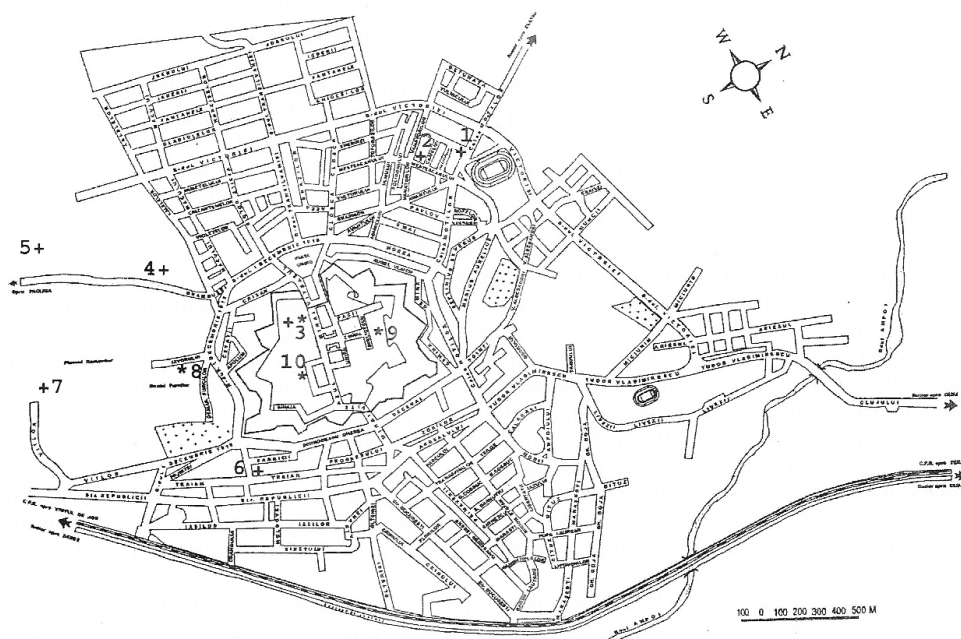
MFMÉ – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Csongrád.

MFMÉ: STUDIA ARCHAEOLOGICA – Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica, Csongrád.

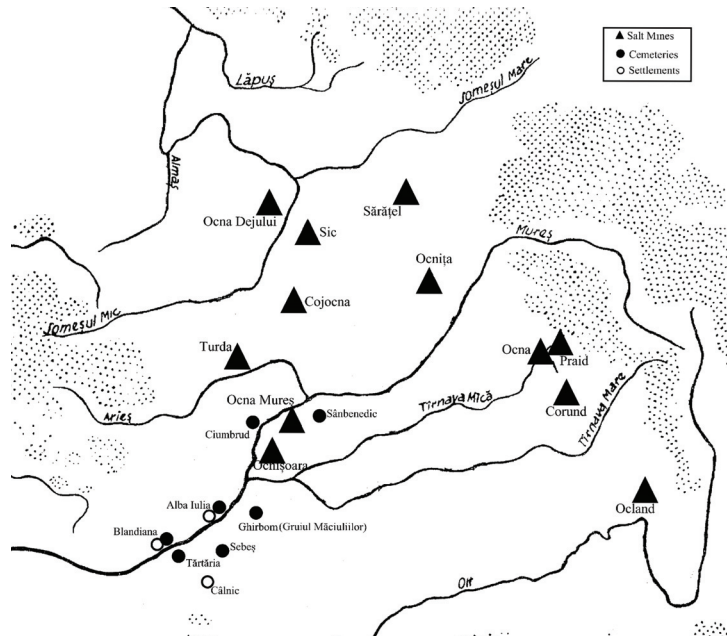
SCIVA – Studii și cercetari de istorie veche și arheologie, București.

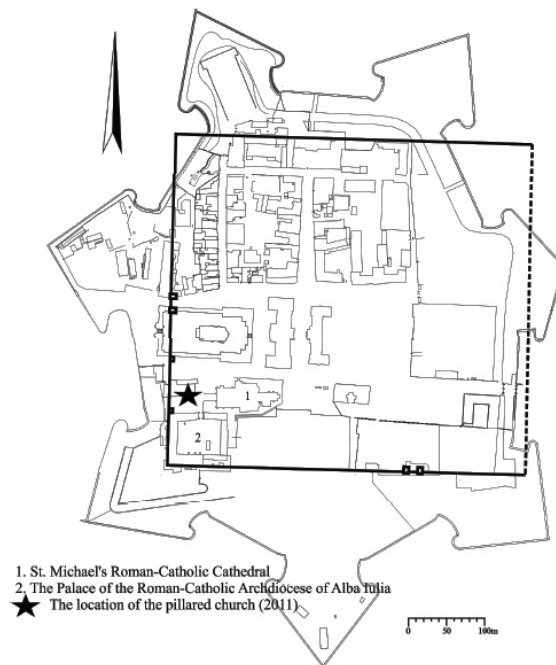
КАРТА 1. Карта, представяща вариантите на представяне на българските територии на запад от Карпатите (по TAKÁCS 2016). 1). „скромнен“; 2). „оптимистичен“; 3). „пожелателно-нереален“.

КАРТА 2. План на централната част на Алба Юлия с разположени върху нея ранносредновековните обекти. С цифри са обозначени част от интересуващите ни обекти: 1. Stația de Salvare; 3. Catedrala Romano-Catolică; 5. Irvorul împăratului (по CIUGUDEAN, PINTER, RUSTOIU 2006).

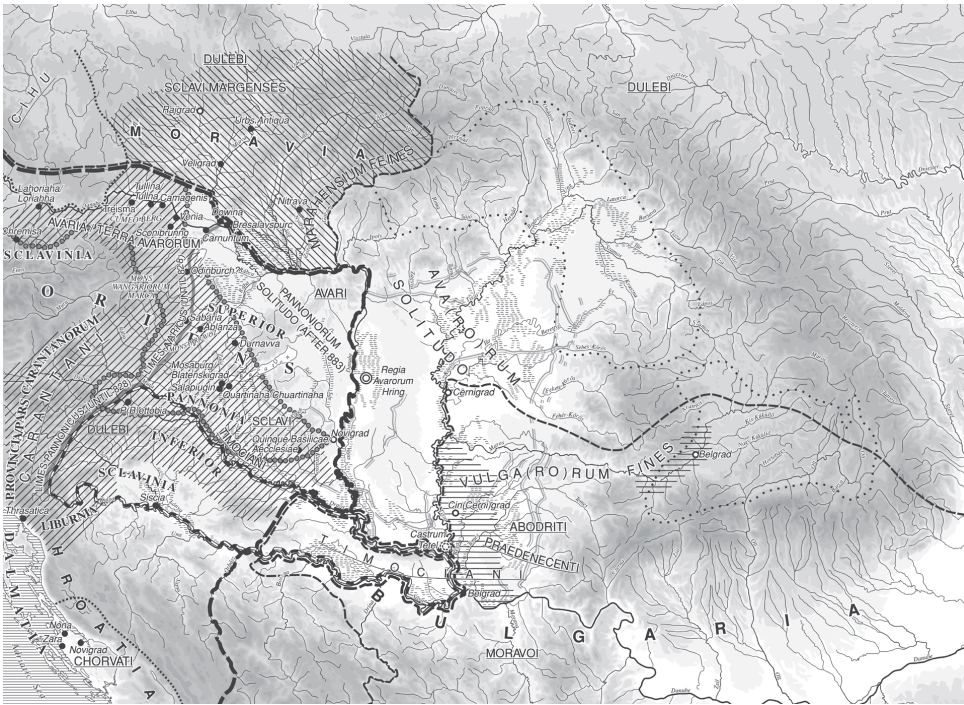

КАРТА 3. Разположение на некрополите от типове Blandiana A и Ciombrud и селищата свързани с културата на Първото българско царство в района на Алба Юлия (по MADGEARU 2005A).

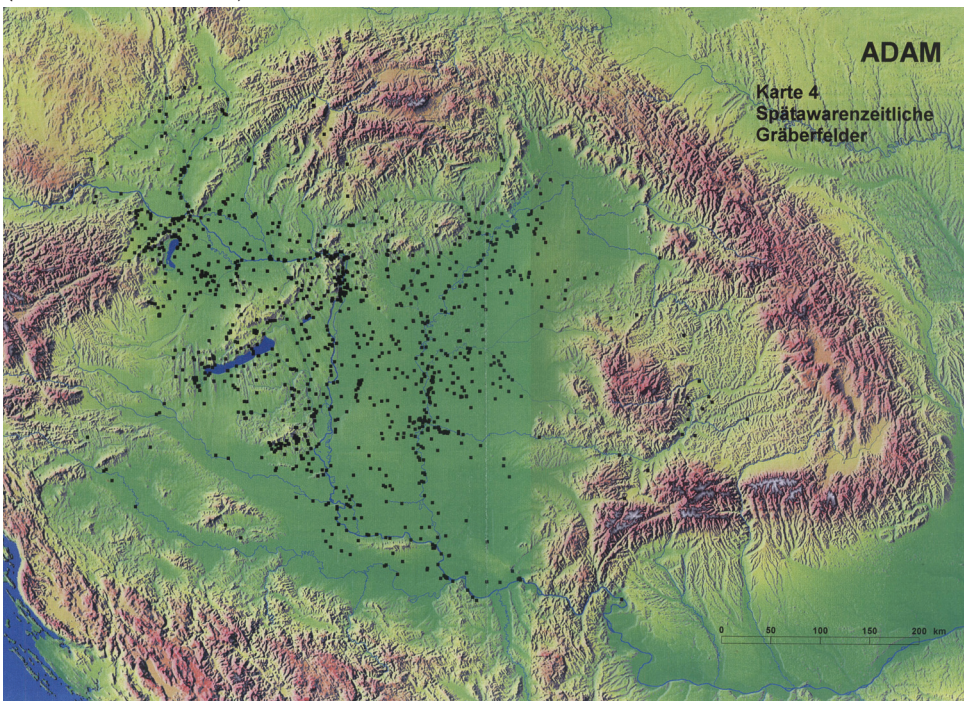

КАРТА 4. План на римския кастел Arulim, разположен под центъра на съвременния град Алба Юлия (по ISTRATE 2015).

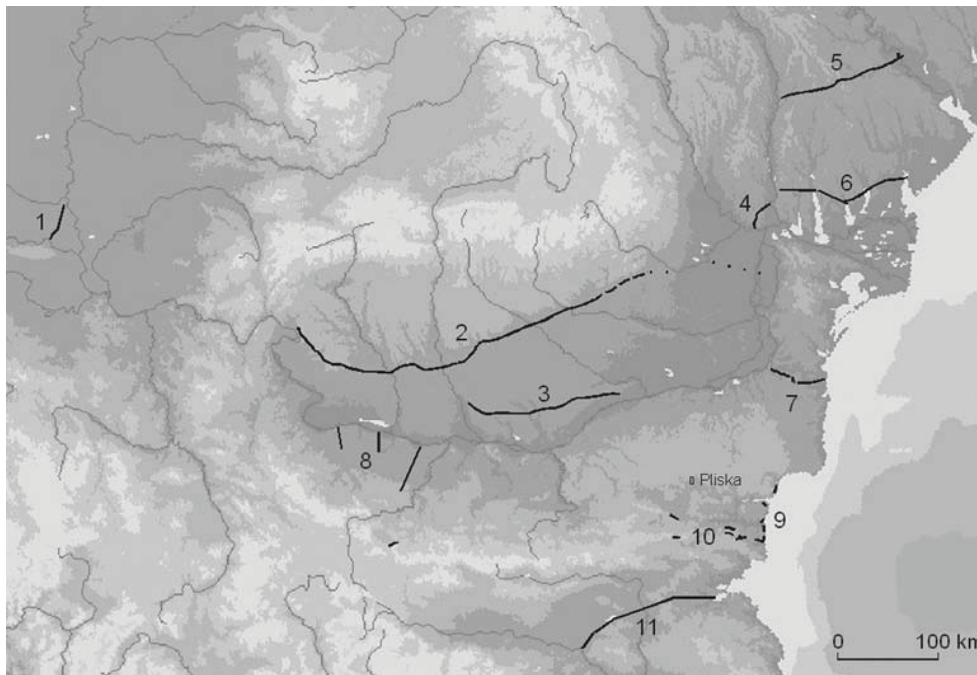

КАРТА 5. Карта каролингския период на бившите територии на Аварския каганат през IX век (по SZENTRÉTERI 2015).

КАРТА 6. Карта на некрополите от късноаварския период (по ADAM 2002).

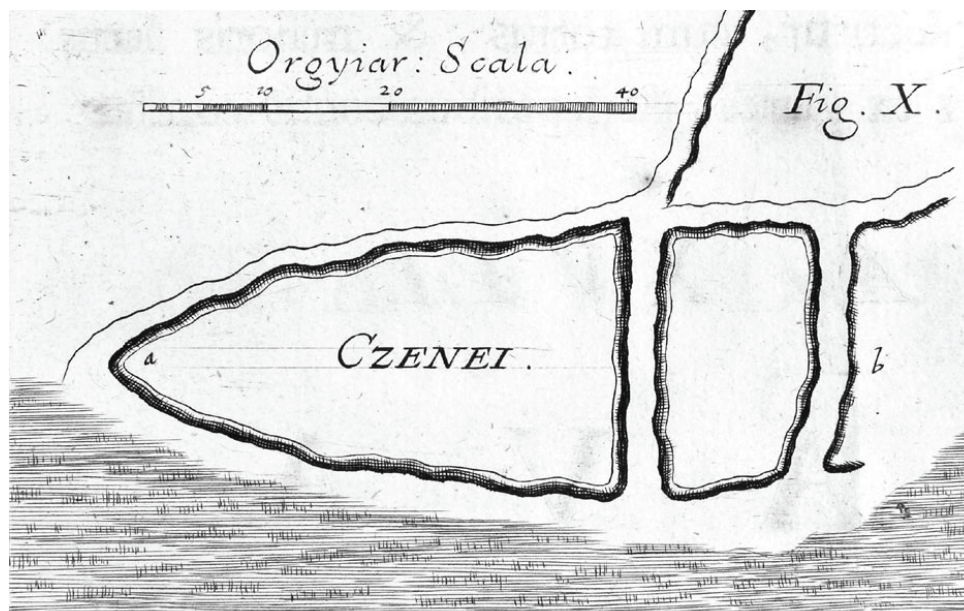

КАРТА 7. Карта на валовете върху територията на Първото българско царство. С номер 1 е означен т.нар. „Голям римски вал“ в Бачка (по FIEDLER 2008).

КАРТА 8. Карта на „Големия римски вал“ в Бачка, дело на граф Луиджи Марсили (по БУНАРЦИЙ 2005).

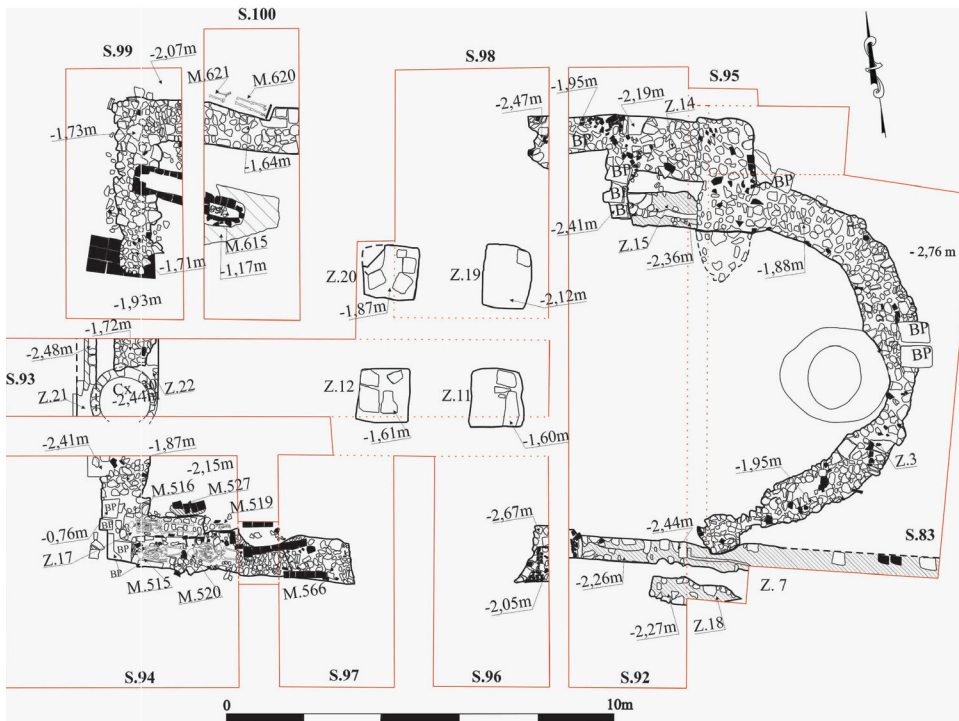
КАРТА 9. Карта-скица на края на „Големия римски вал“ при Дунав, по картата на Л. Марсили (по БУНАРЦИЉ 2005).

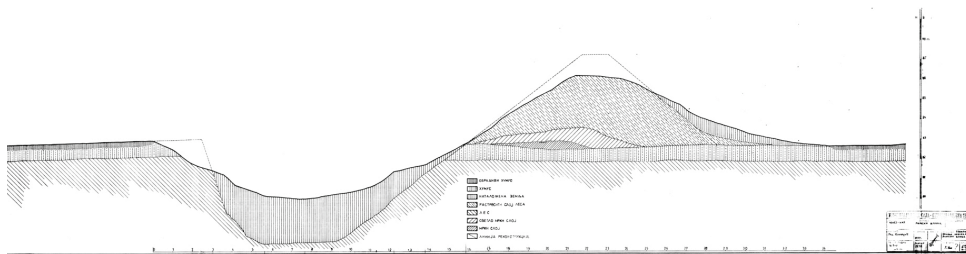
ИЛ. 1. Амфоровидни стомни от рани типове от некропола Alba Iulia – “Stația de Salvare” (по CIUGUDEAN 2006).

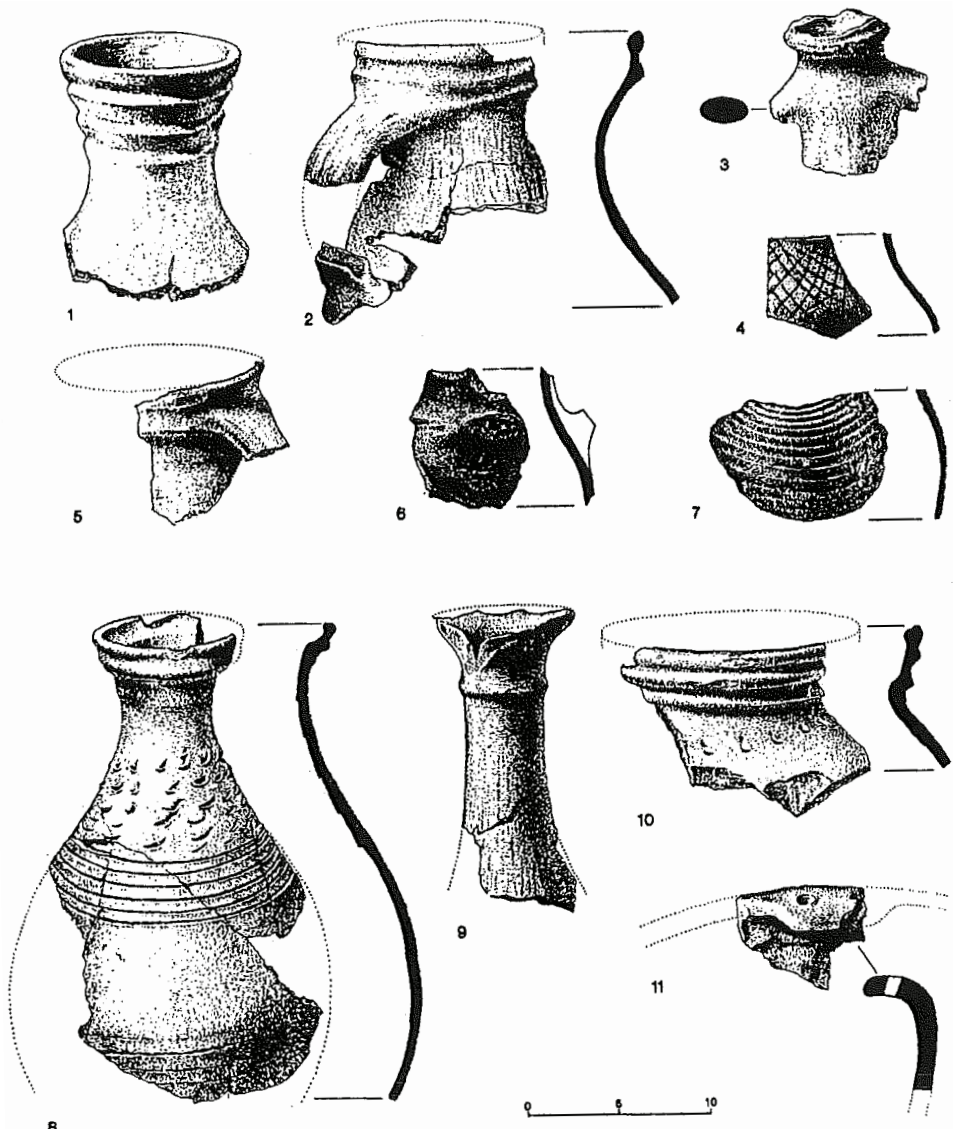
Ил. 2. Представителен инвентар на гробовете от некропола Ciumbrud (по DRAGOTĂ 2006).

Ил. 3. Ситуационен план на разкритата в историческия център на Алба Юлия ранносредновековна кръстокуполна църква (по ІSTRATE 2015).

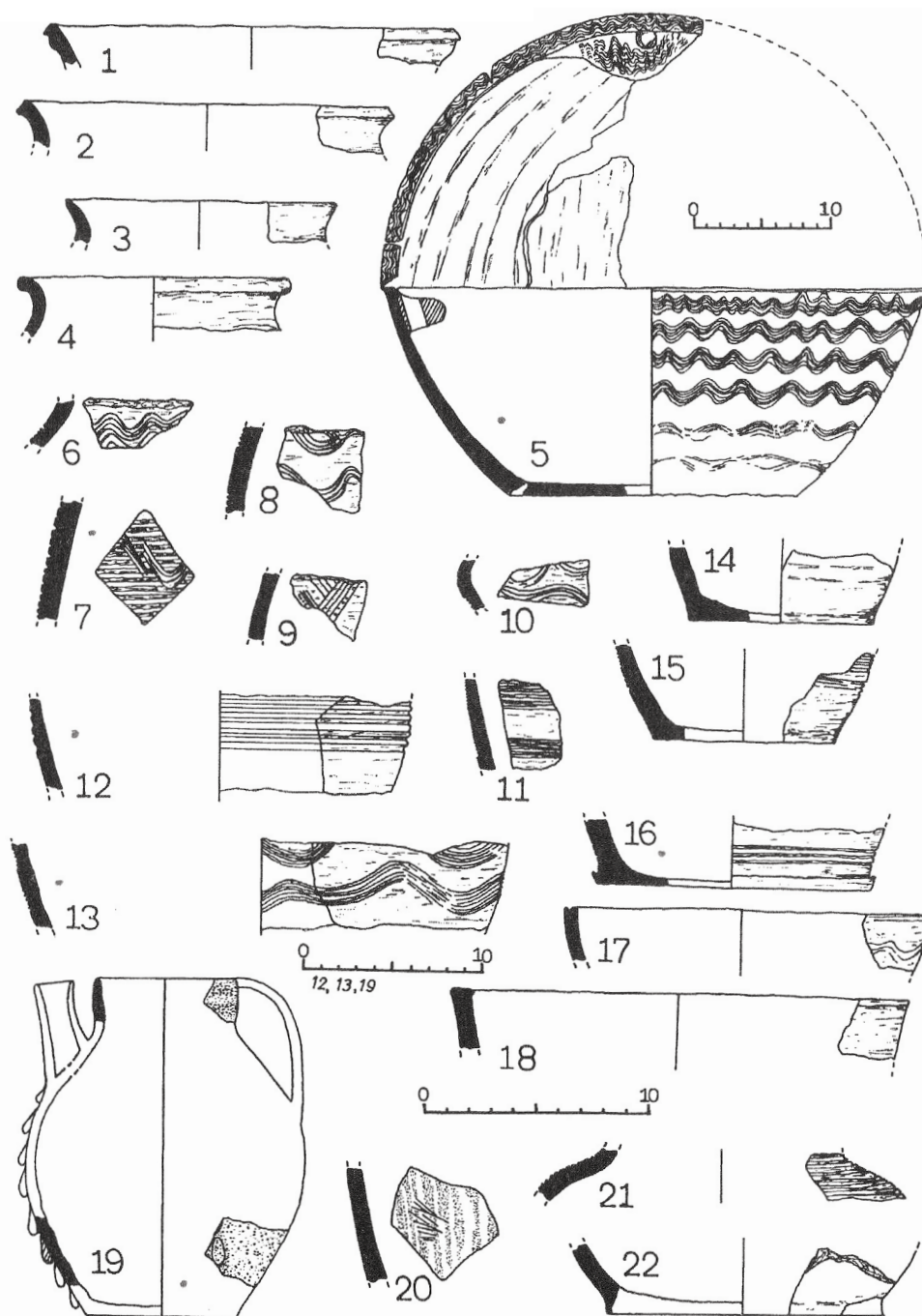

Ил. 5. Разрез на „Големия римски вал“ (по БУНАРЦИЌ 2005).

Ил. 4. Фрагменти от съдове от ранносредновековното селище при Ópusztaszer – Szer monostora (по KATONA-KISS 2009).

Ил. 6. Керамика от ранносредновековно селище при Санад (Банат) (по Трифуновиќ 1997).